

СТРІЙ

№1, 2019

дослідження з історії одягу

Стрій – науково-популярний журнал, присвячений дослідженням з історії одягу. Журнал розміщує наукові та науково-популярні матеріали з історії одягу та уніформології, текстилю й аксесуарів цивільного та військового костюму, фалеристики та вексилології. Чільне місце у журналі посідають статті, присвячені проблемам практичної реконструкції як окремих предметів та технологій, так і цілісних комплексів одягу та спорядження.

Журнал виходить один раз на рік та розповсюджується в електронному вигляді безкоштовно.

Вступне слово редколегії.....3

Уніформологія

Артем Папакін

До питання про однострій Збірної (Перехідної) станиці Українських січових стрільців у Відні, 1914–1919 рр.....5

Артем Папакін

Наказ про уніформу Армії УНР Ч. 28 від 8 січня 1919 р. 15

Спорядження

Володимир Прокопенко

Горизонтальні застібки-гачки в Східній Європі XVI—XVII ст. (частина I) 19

Сергій Шаменков

Ладівниці українського козацтва та війська Речі Посполитої XVII ст.....43

Практична реконструкція

Сергій Шаменков

Реконструкція балтеуса – поясу римського легіонера.....57

Сергій Шаменков

Досвід реконструкції римських щитів кінця I – початку II ст. н.е. 67

ISSN 2706-7203 (друкована версія), ISSN 2706-7211 (електронна версія)

Редакційна колегія

Прокопенко В.М., к.х.н (Київ)
Адаменко Д.В. (Київ)
Папакін А.Г., к.і.н. (Київ)
Сичевський С.В. (Київ)
Тоїчкін, к.і.н. Д.В (Київ)
Шаменков С.І (Одеса)
Щибря В.В., к.і.н. (Київ)

Над випуском працювали

Головний редактор –
Прокопенко В.М.
Редактор – Папакін А.Г.
Технічний редактор та
дизайн – Безобчук О.В.
Перекладач –
Лісниченко О.І.

Зареєстровано Міністерством юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 23861-13701 Р від 19.04.2019

Адреса: Україна, 03058, а/с 9,
Прокопенко Володимир Михайлович
Сайт: <http://striy.org.ua/>
E-mail: email@striy.org.ua

Фотографія на обкладинці: Сергій Шаменков в комплекті вексиларія когорти, що розташовувалась в Тірі на початку 2 ст. н.е.
Фотограф: © Віталій Буряк.

Журнал опубліковано за посиланням:
http://striy.org.ua/index.php/striy/issue/view/striy_1_2019

Striy. Historic Clothing Studies

Striy is a popular science magazine on the research of the history of clothing. The magazine publishes scientific and popular materials on the history of clothing and uniforms, studies on textiles and accessories for civil and military suits, phaleristics and vexillology. A major place in the magazine will be allocated for articles on the issues of practical reconstruction of individual items and technologies, as well as comprehensive sets of clothing and equipment.

The magazine is published once a year and distributed electronically free of charge.

Foreword by Editorial Board.....4

Uniformology

Artem Papakin

On the Question of the Uniforms of Zbirna (Perekhidna) Stanytsia of the Ukrainian Sich Riflemen in Vienna in 1914–1919.....5

Artem Papakin

Order on the uniform of the Ukrainian People's Republic (UNR) Army, Issue 28 of 8 January, 1919 15

Equipment

Volodymyr Prokopenko

Horizontal Belt Buckle Hooks in Eastern Europe 16–17th Centuries (part I).....19

Serhii Shamenkov

Cartridge belts of Ukrainian Cossacks and the Army of Polish-Lithuanian Commonwealth in 17th Century 43

Practical Reconstruction

Serhii Shamenkov

Reconstruction of the balteus, a Roman legion belt 57

Serhii Shamenkov

The Experience of the Reconstruction of the Roman Shields of the late 1st – early 2nd Centuries AD 67

ISSN 2706-7203 (print version), ISSN 2706-7211 (online version)

Editorial Board

Prokopenko V.M., PhD (Kyiv)
Adamenko D.V. (Kyiv)
Papakin A.H., PhD (Kyiv)
Sychevs'kyj S.V. (Kyiv)
Toichkin D.V., PhD (Kyiv)
Shamenkov S.I. (Odesa)
Shchybria V.V., PhD (Kyiv)

Editorial Board of the Volume

Chief Editor – Prokopenko V.M.
Editor – Papakin A.H.
Technical Editor and Design – Bezobchuk O.V.
Translator – Lisnychenko O.I.

Registered Ministry of Justice of Ukraine

Certificate of registration:
KB № 23861-13701 P from 19.04.2019

Address: Ukraine, 03058, PO Box 9
Prokopenko Volodymyr
Site: <http://striy.org.ua/>
E-mail: email@striy.org.ua

Photo on the cover: Serhii Shamenkov in the form of the cohort vexillarius located in Thira in the early 2nd century AD
Photographer: © Vitalii Buriak.

The magazine is published by the link:
http://striy.org.ua/index.php/striy/issue/view/striy_1_2019

Вступне слово редколегії

Військово-історичний рух вже кілька десятиліть активно розвивається в Україні. Розпочавшись для багатьох його учасників як романтичне захоплення історією, з часом воно перетворилося на у серйозне професійне захоплення з відповідним науковим підґрунтям. Але цей шлях був досить складним та заплутаним, адже бажання зрозуміти як виглядали, у що одягалися, чим воювали давні народи натикалося на величезні прогалини у знаннях. Невелика кількість професійної літератури та обмежений доступ до неї, відсутність публікацій по тій або іншій темі, нехтування в описі деталей, які критично важливі для відтворення предмету або технології – все це створювало інформаційний вакуум, який на початку руху заповнювався скоріш запальним ентузіазмом, ніж вдумливим аналізом.

В кінці 90-х років з поширенням персональних комп'ютерів та Інтернету почали з'являтися військово-історичні форуми, де ентузіасти з різних країн могли знайти однодумців та обмінятися інформацією, яка тоді і справді була на вагу золота. Почалось жваве поширення фотокопій книжок та ксерокопій рідкісних статей, обговорення та суперечки щодо відтворення як окремих речей, так і поступу реконструкції загалом. Вже тоді були сформовані загальні принципи та градації рівнів реконструкції, які стали відправною точкою в оцінці якості відтворення історичних предметів. Високі ж вимоги до обґрунтування вибору того чи іншого матеріалу, крою, техніки виготовлення, що використовувалися при створенні предмету реконструкції, потребували прискіпливого дослідження та упорядкування історичних та археологічних джерел.

І наступним кроком розвитку руху стала кристалізація з цього об'єму інформації вузьких оглядових статей та керівництв з виготовлення історичних предметів та костюмів. Завдяки їм вдалося привести в зручну науково-популярну форму розпорошений донині матеріал та поширити його в реконструкторській спільноті. Ці інтернет-статті не завжди були вдалимими, але завдяки підтримці їх активно виправляли, доповнювали та переписували. Інтернет-огляди та керівництва і зараз є популярним та надзвичайно корисним джерелом інформації не тільки для учасників військово-історичного руху, а й для усіх людей, зацікавлених історією.

З плином часу виникла цікава ситуація, коли автори таких інтернет-оглядів отримали достатньо досвіду й кваліфікації для публікацій своїх наробок у фахових виданнях та виступів на наукових конференціях. І з 2010-х років такі роботи справді почали публікуватися й обговорюватися в науковій спільноті. З цього моменту сміливий задум створення власного науково-популярного журналу, мету якого можна описати як «створений реконструкторами для реконструкторів», став перетворюватися на реальність.

Рік тому, у серпні 2018 року гурт однодумців почав обговорювати можливість створення електронного науково-популярного видання, присвяченого дослідженням з історії одягу. Дуже скоро він отримав назву «Стрій» – що вдало відображало як уніформологічний (історія військових строїв), так і цивільний (історія одягу загалом) напрямки роботи журналу. Загалом же планується, що журнал буде розміщувати наукові та науково-популярні статті з історії одягу та уніформології, текстилю й аксесуарів цивільного та військового костюму, з фалеристики та вексилології. Чільне місце у журналі будуть посідати роботи, присвячені проблемам практичної реконструкції як окремих предметів та технологій, так і цілісних комплексів одягу та спорядження. Тут також варто відмітити, що мета створення журналу полягає не тільки в публікації статей відомих фахівців, але й у пошуку нових талановитих авторів серед реконструкторів-дослідників. Адже професійне зростання останніх може значно покращити загальний рівень історичного руху в Україні.

І от, рік потому, журнал «Стрій» нарешті отримав свій перший номер. Ми сподіваємося, що він буде цікавим та корисним для Вас, шановний читачу. Будемо раді Вашим коментарям та пропозиціям, а також запрошуємо до співпраці в майбутніх випусках.

Foreword by Editorial Board

The military history movement has been actively developing in Ukraine for several decades. Having started for many of its participants as a romantic passion for history, it turned over time into a serious professional occupation with relevant scientific background. This path, however, was rather difficult and confusing as the desire to understand what the ancient peoples they looked like, what they used to wear and fight with stumbled into huge gaps in knowledge. Small volumes of professional literature and limited access to it, absence of publications on certain topics, neglect of description of the details critical to the reproduction of an item or technology - all this caused an information vacuum which at the beginning of the movement was filled with ardent enthusiasm rather than thoughtful analysis.

At the end of the 1990s, military history forums began to emerge with the spread of personal computers and the Internet, where enthusiasts from different countries could find like-minded people and exchange information that was at that time “worth the weight of gold”. This gave a start to lively distribution of photocopies of rare books and articles, discussions and arguments on the reproduction of individual items and reenactment progress in general. It was then that the general principles and rankings of the reconstruction levels were formed, which became a starting point in assessing the quality of reproduction of historical objects. High requirements for the substantiation of the choice of particular materials or cutout techniques used for reconstruction required thorough research and streamlining of historical and archaeological sources.

The next step in the development of the movement was to shape out specialized review articles and guides for reproduction of historical items and costumes out of the whole volume of information. Due to them, it became possible to bring the scattered materials into a convenient popular science form and distribute it within the reenactment community. These Internet-based publications have not always been successful but they were actively corrected, supplemented and rewritten with the joint support. Internet reviews and guides became a popular and extremely useful source of information not only for participants of the military history movement but for anyone interested in history.

Over time, an interesting situation arose when the authors of such online reviews received enough experience and skills for publishing their works in professional papers and making reports at scientific conferences. Since the beginning of 2010s, such works have started to be published and discussed in the academic community. From now on, the bold idea of launching a popular science magazine designed «by reconstructors and for reconstructors» becomes a reality.

A year ago, in August 2018, a group of like-minded people began to discuss the possibility of creating an electronic popular science publication on the research of clothing history. Very soon the name «Striy» came, and the term in Ukrainian successfully reflected both the uniform (history of military apparel) and the civil (history of clothes in general) directions of the magazine's topics. In general, it is planned that the magazine will publish science and popular science articles on the history of clothing and uniforms, studies of textiles and accessories for civilian and military costumes, phaleristics and vexillology. The main place in the magazine will be dedicated to the problems of practical reconstruction of individual articles and technologies, as well as total sets of clothing and equipment. It is also worth noting that the purpose of creating a magazine is not only for publication of articles by well-known experts, but also search for new talented authors among reenactors and researchers. After all, their professional growth can significantly improve the overall level of historical movement in Ukraine.

Thus, a year after, we finally have the first issue of the Striy Magazine. We hope that it will be interesting and useful to you, Dear Reader.

Артем Папакін

До питання про однострій Збірної (Перехідної) станиці Українських січових стрільців у Відні, 1914–1919 рр.

УДК: 94(477): 35.081.65 “1914/1919”

Ключові слова: *Українські січові стрільці, Галицька армія, Збірна станиця, Перехідна станиця, однострій, Українська революція.*

У статті розглянуто питання уніформування стрільців і старшин Збірної (Перехідної) станиці Українських січових стрільців у Відні в 1914–1919 рр. На підставі архівних документів у статті простежено еволюцію одностроїв Збірної станиці УСС у Відні протягом Першої світової війни від військової форми австро-угорської армії з українськими національними елементами до оригінальної уніформи. Шляхом залучення музейних експонатів встановлено вигляд уніформ Перехідної станиці у 1918–1919 рр. Здійснено спробу реконструкції зовнішнього вигляду старшини Перехідної станиці цього періоду.

Artem Papakin

On the Question of the Uniforms of Zbirna (Perekhidna) Stanytsia of the Ukrainian Sich Riflemen in Vienna in 1914–1919

UDC: 94(477): 35.081.65 “1914/1919”

Keywords: *Ukrainian Sich Riflemen, Galician Army, Zbirna Stanytsia, Perekhidna Stanytsia, uniform, Ukrainian Revolution.*

The article deals with the issue of uniformization of the soldiers and officers of the Zbirna, later Perekhidna Stanytsia (Assembly, later Transitional Section) of the Ukrainian Sich Riflemen (USS) in Vienna in 1914–1919. Based on archival documents, the article traces the evolution of the uniforms of the USS section in Vienna during the World War I: from the Austro-Hungarian Army uniform with Ukrainian national elements to the original uniform. With an engagement of museum items, the Perekhidna Stanytsia uniforms' looks in 1918–1919 were identified. An attempt was made to reconstruct the appearance of an officer of the Perekhidna Stanytsia in this period.

Папакін Артем Георгійович

Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна

Papakin Artem

PhD, Associate Professor of the Chair of History of Central and Eastern Europe, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

e-mail: papakin@striy.org.ua

Не зважаючи на, здавалося би, всебічне вивчення різних аспектів військової історії періоду Української революції (Визвольних змагань) 1917–1921 рр., і появу в останні десятиліття праць, що повністю чи частково присвячені проблемі одностроїв українських армій цього періоду¹, окремі аспекти питань обмундирування збройних сил українських державних утворень все ще залишаються недостатньо вивченими. Одним з таких аспектів проблеми символіки й одностроїв українських військових формувань першої чверті ХХ ст. є уніформа Збірної станиці Українських січових стрільців, м. Відень. Згадки про існування окремого однострою української збірної станиці в Австрії з описом окремих його деталей містяться лише в останній праці з історії Галицької армії². Вважаю за потрібне доповнити ці дані відомостями з неопублікованих джерел, що дозволяють ліквідувати певні прогалини у наших знаннях про уніформи українських армій³.

В ході бойових дій Першої світової війни у Відні зосередилося чимало українських організацій та товариств: «Просвіта», Союз визволення України, Головна Українська Рада, українські посольські клуби, а також Боева управа Українських січових стрільців (УСС). При Боевій управі існувала певний час військова комендатура, згодом перейменована на Місцеву команду УСС у Відні, потім – на Збірну транспортну станицю для УСС у Відні, і врешті – на Збірну станицю УСС у Відні (нім. Personalsammelstette für Ukrainische Legionäre in Wien)⁴. Комендантом станиці був четар (пізніше – поручник) Дмитро Катамай. Станиця займалася вербуванням добровольців до Українського легіону, формуванням із завербованих та вилікуваних стрільців

запасних сотень та висилкою їх на фронт. Одним з завдань станиці було, зокрема, забезпечення солдатів одностроями⁵. В листопаді 1918 р., у зв'язку з початком державотворення і будівництва власного війська у Галичині, Збірну станицю УСС було перетворено на Перехідну станицю Галицької армії; її завданнями стала висилка вояків-українців з австрійського війська додому та формування і висилка на польський фронт підрозділів Галицької армії. У 1921 р. станиця була ліквідована.

Зі слів літописця Збірної станиці Ростислава Заклинського, який з доступних йому документів та спогадів К. Трильовського, Д. Катамая та фельдфебеля Р. Мецнера записав «Хроніку Збірної Станиці У.С.С. у Відні», «в першій половині грудня 1914 (прим. 9.XII.1914) давала Боева Управа підмоги нераз за закупно одіжи, біля, черевиків і т.д. Часом виразно зазначувала, на що призначені гроші, а частійше ні». Ще 18 грудня 1914 р. стрільці 1-ї запасної сотні не мали мундирів, «але в найближчих днях» отримали їх. 21 грудня на засіданні Боевої управи станиці повідомлено, що з запасного куреня 24-го полку піхоти крайової оборони (ландштурму) повинні надійти ще 208 пар черевиків, по 400 пар онуч та білизни, а також 200 пар столових приборів⁶. Детальних відомостей, як виглядав перший однострій стрільців віденської сотні, немає, однак, слід гадати, що в цей період Боева управа закупала елементи звичайних австрійських одностроїв, що були надлишковими в інших підрозділах австро-угорської армії у Відні.

Відсутність оригінальних українських уніформ (а, ймовірно, також існування таких уніформ у Польських легіонах) непокоїла

¹ Ярослав Тинченко, *Армія України 1917–1920 гг.* (Москва: Восточный горизонт, 2002); Іван Монолатій, *Українські легіонери. Формування та бойовий шлях Українських Січових Стрільців, 1914–1918 рр.* (Київ: Темпора, 2008); Ярослав Тинченко, *Новітні Запорожці. Війська Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918* (Київ: Темпора, 2010); А. О. Руккас, «Разом з польським військом»: *Армія Української Народної Республіки, 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа)* (Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2013); Ярослав Тинченко, *Війська Ясновельможного Пана Гетьмана. Армія Української Держави, травень–грудень 1918* (Київ: Темпора, 2014); В. Павлов, під заг. ред. *Історія українського війська* (Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016); Ярослав Тинченко, *1919 рік. Дієва армія УНР, листопад 1918 – листопад 1919* (Київ: Темпора, 2017); Євген Пінак, та Микола Чмир, *Військо Української Революції 1917–1921 років* (Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017).

² Микола Чмир, Євген Пінак, та Сергій Музичук, *Галицька армія, 1918–1920* (Рівне: Видавець Олег Зень, 2008), 36–37.

³ Висловлюю вдячність за допомогу в пошуку джерел Дмитру Адаменку і Миколі Чмиру.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 352, оп. 1, спр. 50, арк. 3–3 зв.

⁵ Олекса Кузьма, *Листопадіві дні 1918* (Нью-Йорк: Червона Калина, 1960), 235.

⁶ ЦДІАЛ України, ф. 352, оп. 1, спр. 50, арк. 14 зв., 27.

а

б

Рис. 1. (а) – Кокарда «Сокільських стрільців». 1914 р.; (б) – кокарда УСС. 1916–1917 рр.

Українських січових стрільців на фронті, тому в січня 1916 р. постала одностроева комісія, що мала їх виробити. А тимчасом стрільці носили нестатутні шапки-мазепинки, різноманітні нагрудні та наголовні відзнаки⁷. Подібні процеси відбувалися і в Збірній станиці у Відні. Наприкінці березня 1916 р. до одностроїв віденських стрільців вперше введено українську символіку. У Приказі Збірної станиці УСС Ч. 1 всіх стрільців зобов'язали «носити на шапці синьо-жовту відзнаку (кокарду)»; крім того, «несміє бути ні на шапці ні на грудях ніяка иньша відзнака (кокарда)» (дата Приказу Ч. 1 невідома; наступний Приказ Ч. 2 датований 28 березня 1916 р.)⁸. Вочевидь, питання вирішувалося накладанням на австрійську кокарду жовтої і синьої смуг, як пізніше в Галицькій армії. А вже 12 квітня Д. Катамай дозволив всім січовим стрільцям «на свій кошт давати переробляти свої однострої» за однієї умови: «вилоти мусять бути з одностайного сукна одного кольору»⁹.

Кількома днями пізніше було дано інше роз'яснення щодо уніформ: «Всі стрільці перебуваючі в касарні є обов'язані носити стрілецькі шапки з левиками. Позатим невільно носити ніяких відзнак на шапці» (Сотенний приказ Ч. 22 від 17 квітня 1916)¹⁰ та «Всі стр[ільці] рекрути і приділені замешкалі в касарни зап[асної] сот[ні] (на основі корпусн[ої] ком[анди] мають носити тільки стріл[ецькі] шапки» (Приказ Збірної станиці УСС від 17 квітня 1916)¹¹.

У цих наказах не подано опис вигляду «стрілецької шапки», однак є всі підстави вважати, що малася на увазі «мазепинка» – кругла шапка з дашком і відворотами, що складалися у V-подібний розріз спереду. Зважаючи на те, що відправлена на фронт якраз у квітні 1916 р. 2-а Віденська сотня УСС була повністю одягнена в мазепинки¹², немає сумніву в тому, що під віденськими «стрілецькими шапками з левиками» малися на увазі вони. Кокарда у вигляді «левика» (лева, що спирається на скелю – герба

⁷ Сергій Музичук, «Шапка-мазепинка», *Однострій* 9 (2009): 8.

⁸ ЦДІАЛ України, ф. 352, оп. 1, спр. 51, арк. 2 зв.–3.

⁹ Там само, 11.

¹⁰ Там само, 12.

¹¹ Там само, 12 зв.

¹² Музичук, «Шапка-мазепинка», 24.

Рис. 2. (а) – Кітель від обмундирування Австрійського добровольчого автомобільного корпусу; (б) – кітель від обмундирування Перехідної станиці у Відні. Військово-історичний музей, м. Відень; (в) – погон з кітеля від обмундирування Перехідної станиці у Відні. Військово-історичний музей, м. Відень.

Рис. 3. (а) – Погони від обмундирування Перехідної станиці у Відні. Музей Війська Польського, м. Варшава (фото автора, 2018 р.); (б) – погони поручника (?) Перехідної станиці у Відні. Гудзик з тризубом доданий, ймовірно, вже на еміграції. ЦДАВО України (фото автора, 2012 р.).

№1 (2019)

Галичини) використовувалася у передвоєнній парамілітарній організації «Сокільські стрільці»¹³, і звітти потрапила до однострою Легіону УСС: ««левика» з шапки Сокільських Стрільців» було прийнято в якості відзнаки на кашкет УСС на засіданні Боевої Управи 2 серпня 1914 р., коли та ще перебувала у Львові (Рис. 1, а)¹⁴. Однак, більш ймовірно, що у Приказі Ч. 22 йдеться про іншу кокарду – круглу відзнаку з зображенням галицького лева у центральному колі та написом «УСС 1914» (Рис. 1, б). Ця відзнака була введена австрійською владою в якості кокарди для затверджених основним головним убором січових стрільців мазепинок 19 січня 1917 р.¹⁵, однак виготовлялася і раніше – якраз у квітні 1916 р. повідомлення про продаж «відзнаки великої альпакової лев» з'явилося у часопису «Діло»¹⁶. Отже, «стрілецькі шапки з левиками» стрільців Збірної станиці у Відні, скоріше за все, були мазепинками з круглими кокардами «УСС 1914».

Деякі документи дають уявлення про правила носіння військового одягу для стрільців Станиці. Так, на святковій вечері 25 квітня 1916 р. стрільці мали з'явитися у плащах (шинелях) з поясами без багнетів, і в такому ж вигляді повинні були приймати присягу наступного дня¹⁷. Цікавими є вимоги щодо загального «зверхного вигляду стрільця», викладені в Приказі ч. 350 від 15 грудня 1916 р.: «Кожий стрілець, виходячи на місто, має бути після припису зодягнений; не вільно ходити в плащі незайнятим на горішні гудзики, як також не вільно викладати на ковнір від плаща або блюзки ковнірців від светерів або сорочки»¹⁸. Такі застереження відбивають

загальну військову моду того часу – фотографії австро-угорських військовиків часів Першої світової війни фіксують як витягнуті назвні коміри нижніх сорочок і светрів, так і розстібнуті згори шинелі.

Дотичними до теми зовнішнього вигляду стрільця Збірної станиці у Відні є також заборона носити на мундирах гудзики однорічних добровольців, оскільки «при Січ[ових] стр[ільцях] нема інституції однорічних охотників»¹⁹, а також вимоги стрільцям чорнити свої черевики²⁰, «коротко обстригтися»²¹ та слідкувати за гігієною («всі УСС мусять бути добре вимиті») ²².

Після Листопадового чину, створення Західно-Української Народної Республіки і її збройних сил, а також підпорядкування Збірної станиці командуванню Галицької армії наприкінці 1918 р., у Відні, подібно як і в армії ЗУНР у Галичині, відбуваються експерименти з новими одностроями для стрільців. За спогадами І. Проця, в цей період українські стрільці у Відні носили «синій однострій і лискучі гузики»²³. У зарядженні Державного секретаріату військових справ ЗУНР від 19 травня 1919 р. дається важливе уточнення: ці сині уніформи мали також «відзнаки на «барчиках» (т. зв. «пагони» віденської моди)»²⁴. Загалом у цьому документі віденський однострій охарактеризований поняттям «фантастичний вигляд», а його елементи відтак заборонялося носити стрільцям Галицької армії.

Вигляд стрільців Станиці і справді був екстравагантним для воєнного часу. Синім одностроєм віденських січовиків була уніформа Австрійського добровольчого автомобільного

¹³ Монолатій, *Українські легіонери*, 23.

¹⁴ Степан Пахолко, Ольга Мартин, «Класифікація відзнак Українських Січових Стрільців», *Нумізматика і фалеристика*, 4 (2014): 20.

¹⁵ Музичук, «Шапка-мазепинка», 24.

¹⁶ Орест Круковський, та Степан Пахолко, *Українська фалеристика (із фондів Львівського історичного музею)* (Львів: Апріорі, 2011), 78.

¹⁷ ЦДІАЛ України, ф. 352, оп. 1, спр. 51, арк. 16.

¹⁸ Там само, 105 зв.

¹⁹ Там само, 62 зв.

²⁰ Там само, 13 зв.

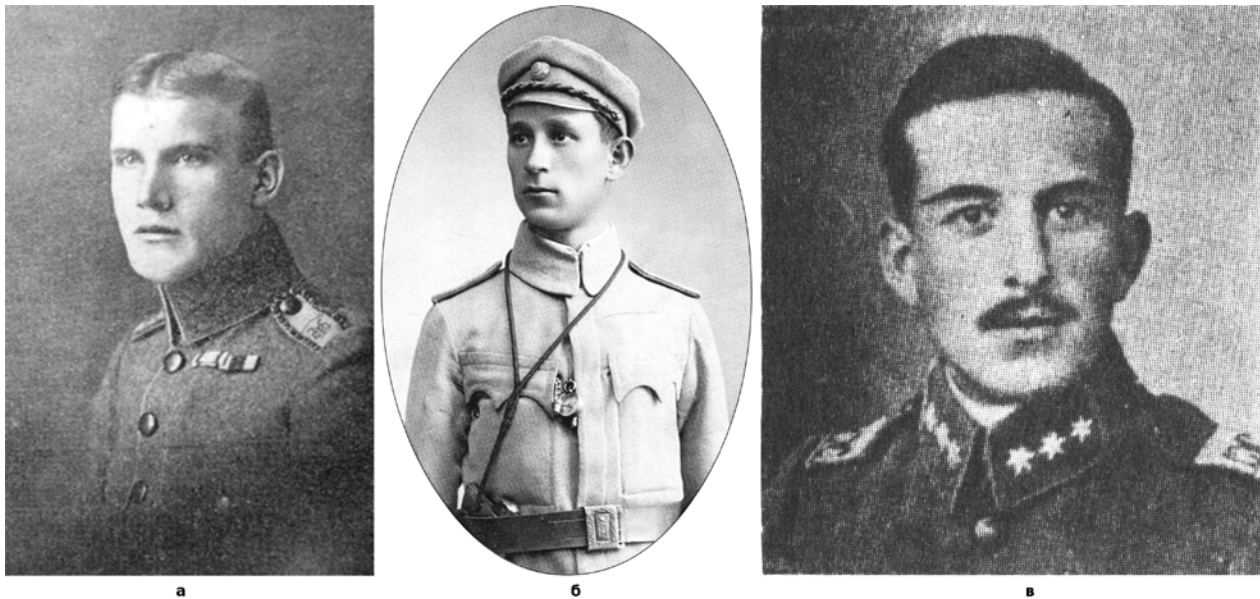
²¹ Там само, 6, 13 зв.

²² Там само, 16.

²³ І. Проць, «Віденський фронт» (Причинок до історії української військової еміграції), *Український скиталець* 21 (1922): 32–35.

²⁴ Чмир, Пінак, та Музичук, *Галицька армія*, 36.

Рис. 4. (а) – Четар Галицької армії Микола Опока в однострої Перехідної станиці. Без датування; (б) – невідомий старшина в українізованому однострої австро-угорської армії з погонами. Без датування; (в) – Десятник УСС О. Демчук. Без датування.

корпусу (нім. *Freiwilliges Automobilkorps*). Вона, зокрема, включала в себе кітель синього кольору з сірим коміром, планкою і кантами на обшлагах. Кітель мав накладні кишені з потрійними зубчастими клапанами, металеві гудзики і кавалерійські погони з золотого з чорною ниткою шнура на обох плечах; на комірі розміщувалися емблеми корпусу та відзнаки звання (Рис. 2, а)²⁵. У Перехідній станиці дещо видозмінили цей однострій. Як він виглядав, видно з фотографій та стрілецького кітеля, що зберігся у колекції австрійського Військово-історичного музею, м. Відень (*Heeresgeschichtliches Museum*). Залишивши комір пустим, емблему станиці й зірочки січовики перемістили на погони (Рис. 2, б)²⁶.

Як виглядали ці погони, дають уявлення тогочасні фотографії, а також збережені оригінали. Існувало два різновиди погонів Перехідної станиці УСС. Перший з них представлений на згаданому кітелі з Військово-історичного музею у Відні. Погони мають блакитну сукняну основу з паралельними боками і заокругленим верхом, у верхній частині міститься отвір для гудзика,

у нижній – вишита золотими нитками анаграма з переплетених літер «У» та «Р», по бічним і верхньому краям погона пришиті канти з подвійного золотого шнура з синьою ниткою (одна синя нитка на 7–8 золотих ниток) (Рис. 2, в)²⁷.

Подібні погони зберігаються у Музеї Війська Польського, м. Варшава (пол. *Muzeum Wojska Polskiego*) (Рис. 3, а). Вони дещо ширші, також мають блакитну сукняну основу, але верх погонів прямокутний з заокругленими кутами. Подібно до австрійських зразків, у верхній частині обох погонів – круглі отвори для гудзиків, боки і верх обшиті подвійним шнуром з золотих і синіх ниток, а у нижній частині золотом вишита анаграма «УР». По центру погонів є дірочки, довкола яких помітні сліди від кріплення п'ятикутних зірок.

У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, м. Київ (ЦДАВО України) зберігаються погони Перехідної станиці дещо іншого вигляду (Рис. 3, б). Основною відмінністю цих погонів є анаграма «УСС», у якій велика стилізована літера «У»

²⁵ «Автомобильные войска», История государства Габсбургов, дата обращения Март 25, 2019. <http://ah.milua.org/militaer-automobilwesen>

²⁶ Christian Ortner and Hermann Hinterstoisser, *The Austro-Hungarian Army in the First World War, Uniforms and Equipment – from 1914 to 1918*, Vol. 2 (Vienna: Verlag Militaria, 2013), 177.

²⁷ Ortner and Hinterstoisser, *The Austro-Hungarian Army*, 177.

Рис. 5. Поручник запасної сотні УСС у Відні. 1918–1919 р. (малюнок А. Папакіна).

(схожа на латинську «У» з закрученими верхніми рисками і роздвоєною нижньою) розміщена посередині між меншими літерами «С». Цей напис розміщено не в нижній, а в центральній частині погонів (у одного погону дещо нижче від іншого), у верхній частині погонів є отвори для гудзиків (металеві гудзики з тризубом вставлені, вочевидь, вже у міжвоєнний період), а між отвором для гудзику і літерами пришито австрійську старшинську шестикутну зірку – позначення військового звання, ймовірно, поручника. Погони мають паралельні боки і заокруглений верх подібно до віденських. Погони зроблені з сукна; на основній частина сукно вигоріло, однак на нижньому краї, де погон вшивався у рукав, він зберіг свій колір – блакитний. По боках і по верху обидва погони обшиті не двома, а одним широким шнуром, сплетеним «ялинкою» з золотих і синіх ниток способом, в якому один ряд синіх ниток чергується з трьома-чотирма рядами золотих ниток. Подібний погон, але без зірочки, з тонкою смугою, що перпендикулярно розділяє поле погону навпіл, нижче якої міститься анаграма «УСС», можна побачити на фотографії четаря М. Опоки (Рис. 4, а). Також, ймовірно, саме погони віденської Перехідної станиці має старшина Галицької армії на фото з книжки «Галицька армія, 1918–1920»²⁸ (Рис. 4, б): вони заокруглені згори і мають сукняну основу, на яку нашиті товсті канти. Цей старшина в австро-угорському кітелі з офіцерським ременем австро-угорської армії, на кашкеті, зробленому, вочевидь, за індивідуальним замовленням, – австро-угорська офіцерська кокарда з накладкою на центральну частину. Враховуючи це, я вважаю, що разом з цими речами він носить не погони «гетьманського зразка», а погони Перехідної станиці у Відні.

Мені відома лише одна світлина, що, ймовірно, зображує підстаршину Перехідної станиці – це фото десятника О. Демчука з альбому «Українські Січові Стрільці 1914–1920»

(Рис. 4, в)²⁹. Хоча знаки розрізнення військового звання у нього розміщені на комірі, погони кітеля (покрою кінцевого етапу Першої світової війни) наполовину світлі й мають анаграму «УСС» з літерою «У» посередині.

Відомостей про однострій української Збірної станиці у Відні недостатньо, щоб впевнено реконструювати його зовнішній вигляд, а тим більше систему позначення рангів, однак наявні джерела дозволяють зробити певні висновки (Рис. 5). У 1916 р. в одностроях віденських українців з'явилася національна символіка: синьо-жовта кокарда, «стрілецька шапка» (вочевидь, мазепинка) та «левик» (знак на головний убір з гербом Галичини). Наприкінці 1918 р. у станиці було запроваджено нову форму одягу синього кольору з блискучими гудзиками та погонами, на яких позначалося військово звання. Погони підстаршин, ймовірно, просто обгорталися блакитною тканиною з написом «УСС», а старшинські погони містили вишиту золотими нитками анаграму та синьо-жовтий шнур по краю погонів. Можна припустити, що система розрізнення військових звань при такому однострої була подібною до системи, що існувала в Легіоні УСС, з тією різницею, що зірочки у кількості, відповідній званню, розміщувалися не на комірі, а на погонах.

Історія цього незвичного однострою завершується у 1919 р.: після затвердження розпорядком Державного секретаріату військових справ ЗУНР від 22 квітня 1919 р. окремої уніформи для Галицької армії носіння віденського однострою заборонялося. Окремим наказом від 24 квітня 1919 р. підкреслювалася заборона носити погони: «Немило вражає рівнож ріжнотніть одностроїв, а передовсім ношене «пагонів» тому по проголошенню сего приказу рішочу забороняє ся являтися в пагонах і шапках з золотими шнотками»³⁰. За спогадами І. Проця, остаточно віденські сині однострої в Галицькій армії зникли після переходу за Збруч³¹.

²⁸ Чмир, Пінак, та Музичук, *Галицька армія*, 31.

²⁹ *Українські Січові Стрільці 1914–1920* (Монтреаль: Вид-во Ігоря Федіва, 1955), 170.

³⁰ Чмир, Пінак, та Музичук, *Галицька армія*, 31.

³¹ Проць, «Віденський фронт», 35.

Бібліографія

- Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 352, оп. 1, спр. 50.
- Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 352, оп. 1, спр. 51.
- Круковський, Орест, та Степан Пахолко. *Українська фалеристика (із фондів Львівського історичного музею)*. Львів: Априорі, 2011.
- Кузьма, Олекса. *Листопадіві дні 1918*. Нью-Йорк: Червона Калина, 1960.
- Монолатій, Іван. *Українські легіонери. Формування та бойовий шлях Українських Січових Стрільців, 1914–1918 рр.* Київ: Темпора, 2008.
- Музичук, Сергій. “Шапка-мазепинка.” *Однострій* 9 (2009): 7-25.
- Павлов, В., заг. ред. *Історія українського війська*. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016.
- Пахолко, Степан, та Ольга Мартин. “Класифікація відзнак Українських Січових Стрільців.” *Нумізматика і фалеристика* 4 (2014): 19–23.
- Пінак, Євген, та Микола Чмир. *Військо Української Революції 1917–1921 років*. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017.
- Проць, І. “Віденський фронт” (Причинок до історії української військової еміграції).” *Український скиталець* 21 (1922): 32–35.
- Руккас, А. О. «Разом з польським військом»: *Армія Української Народної Республіки, 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа)*. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2013.
- Тинченко, Ярослав. *Армія України 1917–1920 гг.* Москва: Восточный горизонт, 2002.
- Тинченко, Ярослав. *Новітні Запорожці. Війська Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918*. Київ: Темпора, 2010.
- Тинченко, Ярослав. *Війська Ясновельможного Пана Гетьмана. Армія Української Держави, травень–грудень 1918*. Київ: Темпора, 2014.
- Тинченко, Ярослав. *1919 рік. Дієва армія УНР, листопад 1918 – листопад 1919*. Київ: Темпора, 2017.
- Українські Січові стрільці. 1914–1920*. Монреаль: Видавництво Ігоря Федіва, 1955.
- Чмир, Микола, Євген Пінак, та Сергій Музичук. *Галицька армія, 1918–1920*. Рівне: Видавець Олег Зень, 2008.
- Ortner, Christian, and Hermann Hinterstoisser. *The Austro-Hungarian Army in the First World War, Uniforms and Equipment – from 1914 to 1918*. Vol. 2. Vienna: Verlag Militaria, 2013.
- “Автомобильные войска.” *История государства Габсбургов*. Дата обращения Март 25, 2019. <http://ah.milua.org/militaer-automobilwesen>

References

- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy) [Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv], f. 352, op. 1, spr. 50 [in Ukrainian].
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy) [Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv], f. 352, op. 1, spr. 51 [in Ukrainian].
- Krukovskiy, Orest, and Stepan Pakholko. *Ukrainska falerystyka (iz fondiv Lvivskoho istorychnoho muzeiu)* [Ukrainian faleristics (from the funds of the Lviv Historical Museum)]. Lviv: Apriori, 2011 [in Ukrainian].
- Kuzma, Oleksa. *Lystopadovi dni 1918* [The November days in 1918]. New York: Chervona Kalyna, 1960 [in Ukrainian].

- Monolatii, Ivan. *Ukrainski lehionery. Formuvannia ta boiovyi shliakh Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv, 1914–1918 rr.* [Ukrainian Legionnaires. Formation and combat path of the Ukrainian Sich Riflemen, 1914–1918]. Kyiv: Tempora, 2008 [in Ukrainian].
- Muzychuk, Serhii. “Shapka-mazepynka [Mazepynka cap].” *Odnostriy* 9 (2009): 7–25 [in Ukrainian].
- Pavlov, V., ed. *Istoriia ukrainskoho viiska* [History of the Ukrainian army]. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia», 2016 [in Ukrainian].
- Pakholko, Stepan, and Olha Martyn. “Klasyfikatsiia vidznak Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv [Classification awards of the Ukrainian Sich Rifle];” *Numizmatyka i falerystyka* [Numismatics and phallerism] 4 (2014): 19–23 [in Ukrainian].
- Pinak, Yevhen, and Mykola Chmyr. *Viisko Ukrainskoi Revoliutsii 1917–1921 rokiv* [The Army of the Ukrainian Revolution of 1917–1921]. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia», 2017 [in Ukrainian].
- Prots, I. “«Videnskyi front» (Prychynok do istorii ukrainskoi viiskovoi emihratsii)” [«Vienna Front» (Supplement to the History of Ukrainian Military Expatriation)]. *Ukrainskyi skytalets* [Ukrainian wanderer] 21 (1922): 32–35 [in Ukrainian].
- Rukkas, A. O. «Razom z polskym viiskom»: *Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky, 1920 r. (struktura, orhanizatsiia, chyselnist, uniforma)* [«Together with the Polish Army»: Army of the Ukrainian People’s Republic, 1920 (structure, organization, number, uniform)]. Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M.M., 2013 [in Ukrainian].
- Tinchenko, Yaroslav. *Armii Ukrainy 1917–1920 gg* [Army of Ukraine 1917–1920]. Moscow: Vostochnyi gorizont, 2002 [in Russian].
- Tynchenko, Yaroslav. *Novitni Zaporozhtsi. Viiska Tsentralnoi Rady, berezen 1917 – kviten 1918* [Modern Cossacks. The troops of the Central Council, March 1917 – April 1918]. Kyiv: Tempora, 2010 [in Ukrainian].
- Tynchenko, Yaroslav. *Viiska Yasnovelmozhnoho Pana Hetmana. Armii Ukrainskoi Derzhavy, traven-hruden 1918* [Hetman’s troops. Army of the Ukrainian State, May–December 1918]. Kyiv: Tempora, 2014 [in Ukrainian].
- Tynchenko, Yaroslav. *1919 rik. Diieva armii UNR, lystopad 1918 – lystopad 1919* [1919. The current army of the UPR, November 1918 – November 1919]. Kyiv: Tempora, 2017 [in Ukrainian].
- Ukrainski Sichovi striltsi. 1914–1920* [Ukrainian Sich Riflemen. 1914–1920]. Montreal: Vydavnytstvo Ihoria Fediva, 1955 [in Ukrainian].
- Chmyr, Mykola, Yevhen Pinak, and Serhii Muzychuk. *Halytska armii, 1918–1920* [Galician Army, 1918–1920]. Rivne: Vydavets Oleh Zen, 2008 [in Ukrainian].
- “Avtomobil’nye voiska [Car troops].” *Istoriya gosudarstva Gabsburgov* [The history of the Habsburg state]. Accessed March 25, 2018. <http://ah.milua.org/militaer-automobilwesen> [in Russian].

Артем Папакін

Наказ про уніформу Армії УНР Ч. 28 від 8 січня 1919 р.

УДК: 94(477): 35.081.65 “1919”

Ключові слова: *однострій, Армія УНР, жупан, шаровари, кольори родів зброї, петлиці.*

Публікується наказ Головної управи Армії Української Народної Республіки, що був першою спробою введення одноманітних одностроїв після приходу до влади Директорії УНР. Наказ містить детальний опис похідної і парадної уніформи старшин, урядовців і козаків Армії УНР, запроваджував кольори родів зброї та систему розрізнення рангів. Незважаючи на те, що малюнків до наказу не збереглося, він є важливим для розуміння логіки подальших рішень щодо одностроїв Армії УНР 1919–1921 рр. Наказ публікується за зразком, що зберігається у Центральному військовому архіві у Варшаві.

Artem Papakin

Order on the uniform of the Ukrainian People's Republic (UNR) Army, Issue 28 of 8 January, 1919

UDC: 94(477): 35.081.65 “1919”

Keywords: *uniform, UNR Army, zhupan, sharovary trousers, colors of arms, collar insignia.*

Publication of the Order of the Headquarters of the Army of the Ukrainian People's Republic, which was the first attempt to introduce uniforms after the UNR Directorate came to power. The Order contains a detailed description of the marching and ceremonial uniforms of the UNR Army commanders, officials and cossacks, introducing the colors of arms and the system of distinguishing ranks. Although the drawings attached to the Order have not been preserved, it is important for understanding the logic of further decisions regarding the uniforms of the UNR Army in 1919–1921. The Order is published based on the copy kept in the Central Military Archive in Warsaw.

Папакін Артем Георгійович

Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна

Papakin Artem

PhD, Associate Professor of the Chair of History of Central and Eastern Europe, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

e-mail: papakin@striy.org.ua

Цією статтею ми розпочинаємо цикл публікацій архівних документів, що стосуються історії уніформи Армії Української Народної Республіки.

Публікується наказ Головної управи Армії УНР, що був першою спробою введення одноманітних одностроїв після приходу до влади Директорії УНР. Наказ містить детальний опис похідної і парадної уніформи старшин, урядовців і козаків Армії УНР, запроваджує кольори

родів зброї та систему розрізнення рангів. Незважаючи на те, що малюнків до наказу не збереглося¹, він є важливим для розуміння логіки подальших рішень щодо одностроїв Армії УНР 1919–1921 рр. Наказ публікується за зразком, що зберігається у Центральному військовому архіві у Варшаві (у фонді «Союзна українська армія» – «Sprzymierzona Armia Ukraińska»)².

Правопис збережено.

Іменем Директорії

Затверджую

Головний Отаман Військ У.Н.Р. Петлюра

8 січня 1919 року

НАКАЗ

Головної Управи Війська Української Народньої Республіки

Ч. 28.

8 січня 1919 року

(По Головному Інтендантському Управлінню).

Про уніформу для старшин, урядовців і козаків Армії Української Народньої Республіки з їх штабами, управліннями та інституціями.

Звичайна похідна уніформа:

1. Шапка сірого барашку, з шликом, обшитим брузументом та кокардою.
2. Жупан сивого сукна (зразок Сірої дівізії)³; на стоячому комірі відзнаки рангів по посадам, кольорові петлиці по роду зброї, довжиною 2 вершки і вишиною відносно коміру, стрічки вширки 4–5 м/м: отаманські з двох сплєтених старшинських шириною біля 10 м/м.

Шаровари з того-ж сукна, що і жупан, але покрою “брідж”.

На комірі, рукавах жупана та по бокам шаровар вшивається кант по роду зброї. Чоботи з довгими холявами чорні.

Парадна уніформа:

1. Шапка чорного барашку, з сукняною вставкою по кольору зброї, обшитою брузументом срібним, з білим султаном, з кокардою⁴ під ним – для усіх однакова.
2. Синій жупан історичний, обшитий срібним брузументом на комірі, полах, низу та на рукавах вугловаті клапани, які повинні бути кольорові по роду зброї, пояс з матерії кольору по роду зброї. Шаровари козацькі широкі і у всіх червоні. Чоботи чорні, холяви до колін.

¹ На фотографії командирського складу Запорозької Січі отамана Юхима Божка (Рис. 1), яка була зроблена у квітні 1919 р., присутній старшина, який має на комірі шинелі петлиці, ймовірно, запроваджені цим наказом. Фото за: Ярослав Тинченко, *Армія України 1917–1920 гг.* (Москва: Восточный горизонт, 2002), 55.

² Centralne Archiwum Wojskowe, Warszawa, sygn. I.380.1.29, s. 29.

³ Мається на увазі 1-а Козацько-стрілецька дивізія, більш відома як «Сірожупанна», сформована в австро-угорських таборах для військовополонених. Її уніформа включала кітель псевдоісторичного крою із «сірого» сукна (кольору фельдграу) (Рис. 2, а). Фото за: Christian Ortner and Hermann Hinterstoisser, *The Austro-Hungarian Army in the First World War, Uniforms and Equipment – from 1914 to 1918*, Vol. 2 (Vienna: Verlag Militaria, 2013), 250.

⁴ Невідомо, який саме знак на головний убір мається на увазі. На описані у наказі шапки зі шликами схожі головні убори 1-ї Української дивізії («Синьожупанної»), які мали синьо-жовті кокарди з тканини. Водночас, 26 січня 1919 р. Військове міністерство УНР запровадило металевий знак на головний убір з зображенням тризуба: Тинченко, *Армія України*, 55. Така кокарда, зокрема, збереглася у слідчій справі в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (Рис. 2, б).

Рис. 1. Запорозька Січ отамана Юхима Божка. Квітень 1919 р. Старшина (полковник?), що стоїть другий ліворуч, має на комір шинелі петлиці, що, ймовірно, ілюструють наказ Ч. 28 від 8 січня 1919 р.: на петлицях є подвійні стрічки, розміщені діагонально.

а

б

Рис. 2. (а) – Кітель сірожупанників, за Christian Ortner; (б) – кокарда УНР з архіву Служби безпеки України (© Андрій Когут).

Відміни кольорів по роду зброї слідуючі:

Піхота	малиновий.
Артилерія	червоний.
Кінниця	жовтий.
Інженерні і технічні частини	чорний.
Штаби і всі головні управління	краповий.
Санітарні інституції	циномоновий.
Ветеринарні інституції	фіолетовий.
Повітровий флот	чорний.
Генеральний Штаб	білий.
Корпус військових топографів	синій.

Ранги по посадам відзначаються на петлицях коміра стрічками і зірками згідно додаваної таблиці з малюнками⁵:

Ранги по посадам:**Для старшин**

Хорунжий
Сотник
Курінний
Військовий Старшина
Полковник
Бригадний Отаман
Дивізійний Отаман
Корпусний Отаман
і Наказний Отаман

для урядовців

адміністративний хорунжий
адміністративний сотник
адміністративний курінний
адміністративний Військ. старшина
адміністративний полковник
адміністративний Отаман
адміністративний Отаман управління

адміністр. Отаман Головного Управ.

Для козаків:

Ройовий
Чотовий
Бунчужний

Армії наказую одягнутись одночасно, як козаки так і старшинам і урядовцям.

Підписали: В.о. Військового Міністра, **Отаман Осецький**
Головний Інтендант, **Отаман Даньків**

З оригіналом згідно: Начальник Канцелярії Військового Міністерства, **Отаман Галкин**.

Бібліографія

Centralne Archiwum Wojskowe. Warszawa. Ssygn. I.380.1.29.

Ortner, Christian, and Hermann Hinterstoisser. The Austro-Hungarian Army in the First World War, Uniforms and Equipment – from 1914 to 1918. Vol. 2. Vienna: Verlag Militaria, 2013.

Тинченко, Ярослав. *Армія України 1917–1920 гг.* Москва: Восточный горизонт, 2002.

References

Centralne Archiwum Wojskowe. Warszawa. Ssygn. I.380.1.29.

Ortner, Christian, and Hermann Hinterstoisser. The Austro-Hungarian Army in the First World War, Uniforms and Equipment – from 1914 to 1918. Vol. 2. Vienna: Verlag Militaria, 2013.

Tinchenko, Yaroslav. *Armii Ukrainy 1917–1920 gg [Army of Ukraine 1917–1920]*. Moscow: Vostochnyi gorizont, 2002 [in Russian].

⁵ Додаток не знайдено

Володимир Прокопенко

Горизонтальні застібки-гачки в Східній Європі XVI–XVII ст. (частина I)

УДК: 351.852.2; 355.666

Ключові слова: *Східна Європа, XVI ст., XVII ст., сагайдак, португя, застібка-гачок.*

Представлена робота є першою з циклу статей, що присвячені вона горизонтальним застібкам-гачкам, які широко використовувалися у сагайдачних та портупейних поясах зі Східної Європи XVI–XVII ст. В основу роботи покладений опис та попередня класифікація колекції з сорока чотирьох застібок-гачків із зібрання Національного музею історії України. Також зроблений короткий огляд сагайдачних та портупейних комплектів, де горизонтальні застібки-гачки відіграють роль основної застібки. Введені у науковий обіг археологічні знахідки та ілюстративні джерела.

Volodymyr Prokopenko

Horizontal Belt Buckle Hooks in Eastern Europe 16–17th Centuries (part I)

UDC: 351.852.2; 355.666

Keywords: *Eastern Europe, 16th century, 17th century, sahajdak belt, saber belt, belt buckle hook.*

This work is the first of a series of articles devoted to the horizontal belt buckle-hooks. These belt buckle-hooks were widely used in Eastern Europe in the 16–17th centuries in the sahajdak and saber belts. The work is based on the description and preliminary classification of a collection of forty four belt buckle-hooks from the collection of the National Museum of History of Ukraine. A brief overview of sahajdak and saber belts was also made, where the horizontal belt buckle-hooks are the main locking fastener. Analysis of archaeological finds and illustrative sources was also carried out.

Прокопенко Володимир Михайлович

Кандидат хімічних наук, науковий співробітник Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії ім. В.П. Кухаря НАН України, м. Київ, Україна.

Prokopenko Volodymyr

PhD, research fellow of the V.P. Kukhar Institute of Bioorganic Chemistry and Petrochemistry, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

e-mail: email@striy.org.ua

Історія досліджень застібок-гачків схожа на мапу з острівцями знань посеред безкрайнього *Mare Incognita*. Причин подібного стану речей чимало: недостатній інтерес науковців до цієї теми, обмежена кількість опублікованого археологічного матеріалу, помилкова атрибуція тощо. Тому створення вичерпного дослідження історії розвитку цих цікавих предметів одягу та спорядження потребує тривалого й кропіткого вивчення літератури, археологічних та музейних колекцій. Наразі автор не ставить перед собою задачу повного дослідження теми, а концентрує свою увагу на лише на предметах зі Східної Європи XVI–XVII століть. Представлена робота є першою з циклу статей, що будуть присвячені різним типам застібок-гачків XVI–XVII ст., та базується на матеріалі, викладеному в двох інтернет-оглядах автора¹. Структурно матеріал буде поділятися за типами застібок-гачків., Оpubлікована робота присвячена горизонтальним гачкам: рамковим та зі щитком².

Структурно стаття складається з двох частин. В першій розглянуті горизонтальні застібки-гачки, що походять з нових надходжень Національного музею історії України. Предмети з цієї колекції в першому наближенні були згруповані в сім груп, поєднаних між собою близьким зовнішнім виглядом, типом фіксації на поясі та декором. В подальшому, при збільшенні об'єму введених у науковий обіг предметів, з цих груп будуть виокремлені більш вузькі типи застібок-гачків.

Друга ж частина роботи присвячена літературному пошуку опублікованих археологічних знахідок, сагайдачних та портупейних комплектів, що містять горизонтальні застібки-гачки³. Враховуючи те, що ці предмети відомі автору лише за паперовими або електронним публікаціями і ми не мали можливості опрацювати їх в живу, вони не були використані

при попередній систематизації застібок-гачків. В першому наближенні ми лише порівнюємо їх зовнішній вигляд із вже сформованими типами застібок-гачків з колекції НМІУ. Але в наступних роботах, при наявності значно повнішої бази описаних артефактів, всі вони будуть враховані при формуванні базової класифікації горизонтальних застібок-гачків.

Горизонтальні застібки-гачки з нових надходжень Національного музею історії України

Всі описані в цьому розділі застібки-гачки є випадковими одиночними знахідками, для яких, у більшості випадків, відома лише область, де вони були знайдені. На жаль, нам також невідомий і контекст таких знахідок, який міг би пролити світло на їх походження та хронологію використання. Ми вважаємо, що описані застібки-гачки могли використовуватися в XVI–XVII ст., але допускаємо, що в деяких випадках ми можемо мати справу із більш ранніми предметами. Для створення остаточної класифікації та хронології використання необхідно провести ще багато кропітких досліджень, і ми зараз знаходимося лише на самому початку цієї роботи.

В основу статті покладена колекція із сорока чотирьох застібок-гачків з нових надходжень Національного музею історії України. Всі вони були розподілені на шість груп застібок-гачків зі щитком та одну групу рамкових застібок-гачків.

Застібки-гачки зі щитком

Тип 1. До нього відносяться застібки-гачки зі щитком **K1-01 – K1-08** (Рис. 1). Це відносно невеликі застібки, щиток яких має підпрямокутну форму з чітко виділеним трикутним закінченням

¹ В. Прокопенко, “Краткая история застёжек-крючков на Востоке (часть I),” *Китаб Хона*, дата обращения Декабрь 10, 2018, https://kitabhona.org.ua/costum_axess/obzorkruk1.html; В. Прокопенко, “Краткая история застёжек-крючков на Востоке (часть II – Восточная Европа),” *Китаб Хона*, дата обращения Декабрь 10, 2018, https://kitabhona.org.ua/costum_axess/obzorkruk2.html

² Тобто таких застібок-гачків, в яких гачок розташований в горизонтальній площині. Первинна класифікація застібок-гачків була зроблена в попередній статті автора. В.М. Прокопенко, “Сабельный портупейный подвес с крючком-застежкой. Восточная Европа, Османская Империя — XVI – начало XVIII в.,” в *Історія давньої зброї. Дослідження 2014*, упор. Д.В. Тоїчкін (Київ, 2014), 181, 182.

³ Тут необхідно відмітити предмети які ми навмисно виносило за межі представленої роботи. В XVI-XVII ст. на території Угорщини та Речі Посполитої були поширені шляхетні металеві пояси що застібалися за допомогою горизонтальної застібки-гачка. Але специфіка їх конструкції, яка віддаляє їх від застібок сагайдачних та портупейних поясів, змушує нас відмовитися від включення їх в цю статтю. J.H. Kolba, “A nagyenyedi és a segesvári lelet,” *Folia archaeologica* 41 (1990): 173-177.

та повздожнім ребром на щитку. Їх розміри коливаються біля 50 мм загальної довжини та 12–13 мм ширини щитку, що відповідно характеризує і ширину поясу, на який кріпилася застібка-гачок. Безпосередньо гачок квадратного перетину, досить простий і без декоративних елементів.

Декор зосереджений на зовнішній поверхні щитка, і серед досліджених застібок-гачків цього типу можна виділити чотири групи: **K1-01**, **K1-02** та, ймовірно, **K1-03** прикрашені рослинним орнаментом, деталі якого оцінити досить важко; щитки **K1-04** та **K1-05** прикрашені зображеннями тюльпанів; на поверхні щитків **K1-06** та **K1-07** розташовані два декоративних отвори та лінії, що формують ромби навколо цих отворів; застібка **K1-08** має чисту поверхню щитка без декору.

Характерним елементом, що відіграє важливу роль в питанні систематизації, є тип кріплення до паску. Загалом застібки-гачки цього типу характеризуються наявністю загнутих шпеньків, які в певній мірі характеризують цей тип, і лише **K1-08** фіксується на паску за допомогою маленьких заклепок. Останні вставлялися у отвори на щитку та паску, на їх одягали квадратні шайби з кольорового сплаву та заклепували. Цей метод фіксації більш характерний для подальших типів застібок-гачків і для цього типу є скоріш виключенням. Самі шпеньки могли як відливатися разом із застібною (**K1-01**, **K1-02**), так і вставлятися в отвори на щитку вже безпосередньо при монтажі (**K1-03** – **K1-07**).

Тип 2. До нього відносяться застібки-гачки зі щитком **K2-01** – **K2-13** (Рис. 2, 3). Характерними особливостями цього типу є: підпрямокутна форма щитка з видовженим закінченням трикутної або більш складної фігурної форми, повздожнє ребро, фіксація на паску за допомогою чотирьох заклепок із квадратними шайбами та прорізний орнамент у вигляді хвилястих ліній. Ширина щитку, і відповідно шкіряного паску, зазвичай коливається у межах 14–15 мм рідко виходячи за ці межі – яскравий виняток **K2-13**

має ширину щитка 19 мм. Загальна середня довжина коливається між 50 і 60 мм. Безпосередньо гачок квадратного перетину, досить простий і без декоративних елементів⁴.

Основу декору складає прорізний орнамент у вигляді хвилястих ліній. В залежності від довжини застібки-гачка, їх кількість може варіюватися від 4 до 6. Іноді форма прорізів може бути більш складнішою та витонченою (**K2-13**). Поверхня типу 2 часто покривалася позолотою (?)⁵, її має майже половина із досліджених предметів (**K2-04**, **K2-05**, **K2-07**, **K2-09**, **K2-10**, **K2-11**, **K2-12**). У більшості випадків покриття залишилося у вигляді маленьких фрагментів поряд та під голівками заклепок, де воно було захищене від стирання. Варто відмітити й варіативність оформлення торців щитка, які можуть мати досить витончені фігурні завершення. Цікаво відмітити, що якість відливок гачків цього типу дуже сильно варіювалося. Часто можна побачити ливарний брак (**K2-01**, **K2-02**, **K2-03**, **K2-06**, **K2-11**, **K2-13**), але це не відноситься до позолочених зразків.

Тип 3. До нього відносяться застібки-гачки зі щитком **K3-01** – **K3-04** (Рис. 4). Характерними особливостями цього типу є: підпрямокутна форма щитка з симетричними фігурними закінченнями на торцях, повздожнє ребро, фіксація на паску за допомогою чотирьох заклепок із квадратними шайбами та глибокий рельєфний рослинний орнамент. Ширина щитка зазвичай коливається у межах 13–15 мм, а загальна довжина – від 54 до 75 мм. Безпосередньо гачок квадратного перетину, досить простий та без декоративних елементів.

Декор представляє собою глибокий рельєфний рослинний орнамент, а сама застібка-гачок могла покриватися позолотою (**K3-01**, **K3-03**). Цікаво знову відмітити сюжет з тюльпанами (**K3-03**, **K3-04**), який ми зустрічали раніше серед предметів **типу 1** (**K1-04**, **K1-05**).

Тип 4. До нього відносяться застібки-гачки зі щитком **K4-01** – **K4-05** (Рис. 5)⁶. Характерними

⁴ Цікаво відмітити повторне використання зламаних, або бракованих застібок-гачків. Так **K2-04** втратила частину гачка, а **K2-06** – закінчення щитку, після чого пару заклепок перенесли всередину щитку.

⁵ На жаль, провести аналіз залишків покриття поки не вдалося, а тому питання щодо його складу залишається відкритим.

⁶ В певній мірі цей тип є продовженням попереднього. І якщо **тип 3** був типологічно досить вузьким, то предмети **типу 4**, на даний момент, представляють собою суміш із кількох близьких груп застібок-гачків зведені разом за браком матеріалу для аналізу. Надалі в цій роботі, при описі раніше опублікованих застібок-гачків зі складною формою та підпрямокутним щитком, ми будемо відносити їх до **типу 4**. Принаймні до того моменту, доки не буде створена більш чітка класифікація.

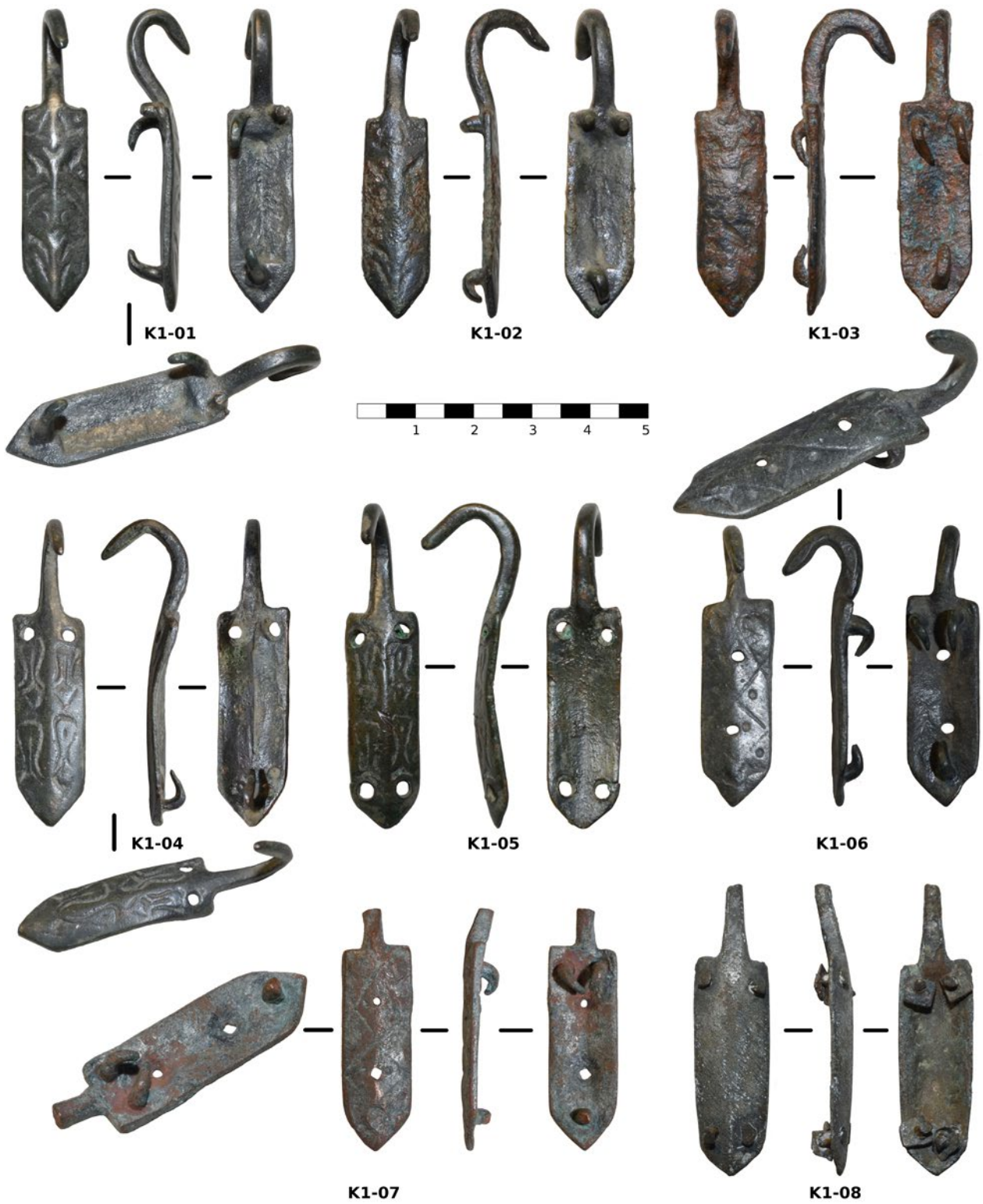

Рис. 1. Застібки-гачки зі щитком першого типу (зібрання НМІУ).

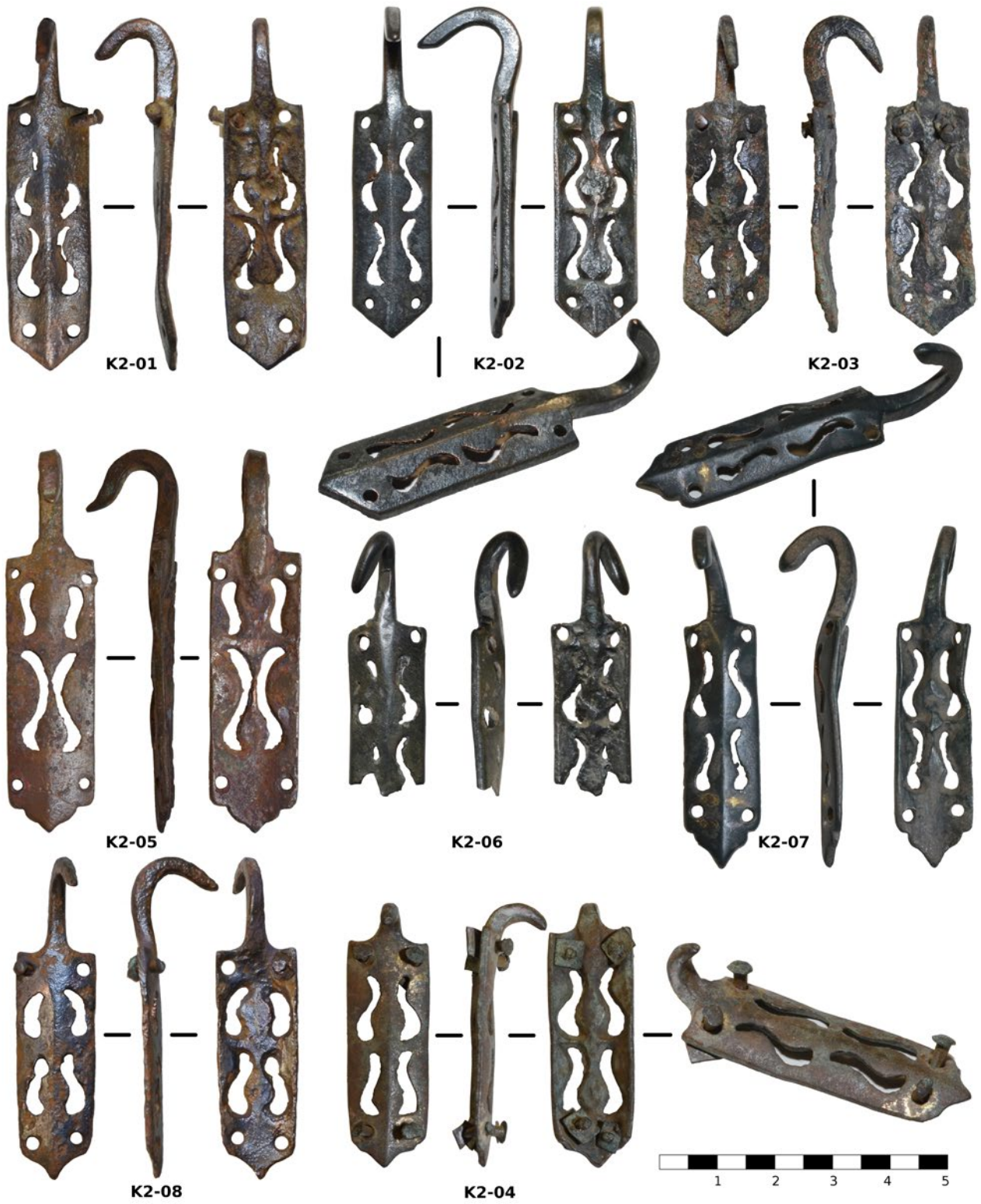

Рис. 2. Застібки-гачки зі щитком другого типу (зібрання НМІУ).

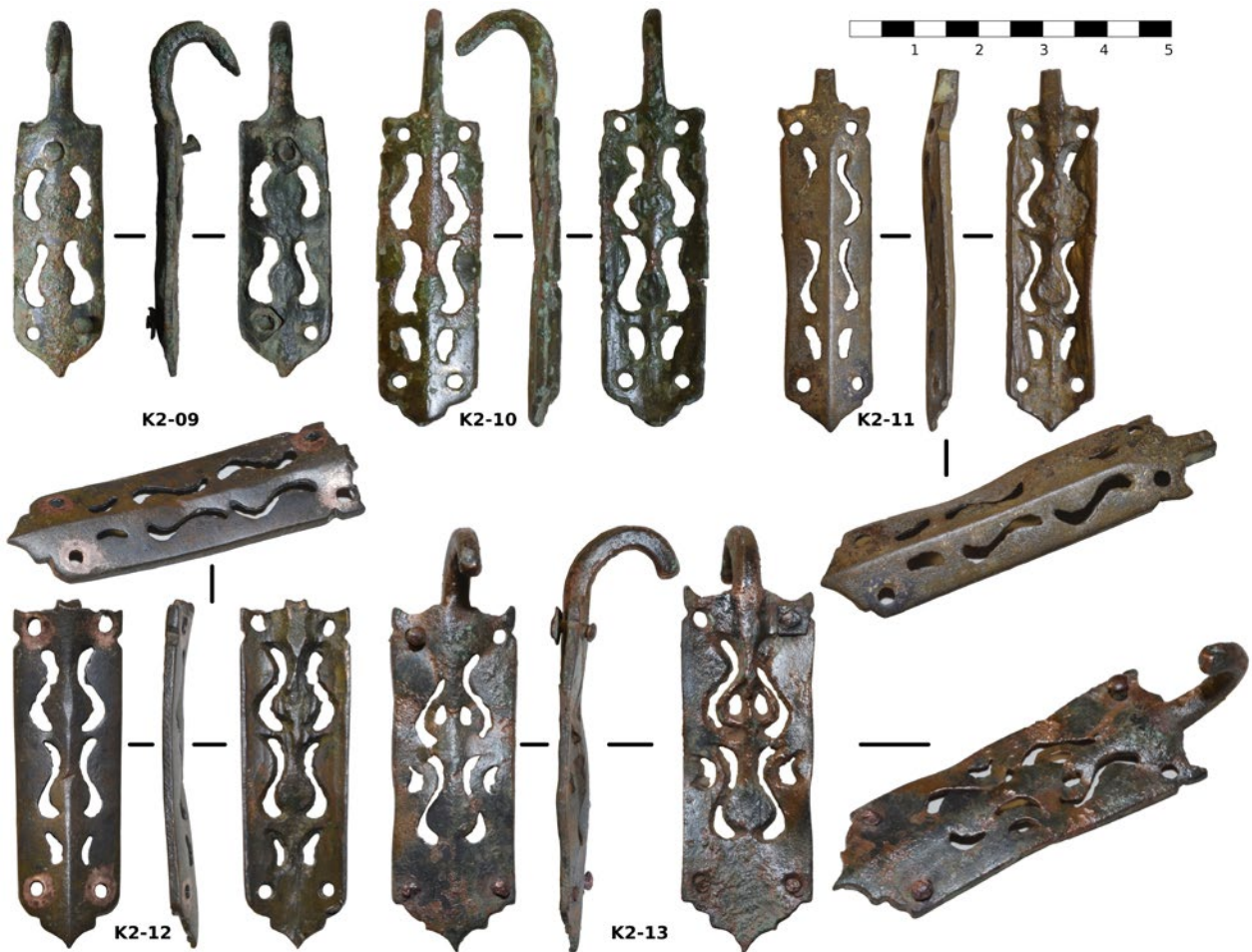

Рис. 3. Застібки-гачки зі щитком другого типу (зібрання НМІУ).

особливостями цього типу є: підпрямокутна форма щитка з фігурними закінченнями на торцях та повздовжнє ребро⁷. Фіксація на паску могла відбуватися як за допомогою трьох — чотирьох заклепок із квадратними шайбами, так і за допомогою відлитої разом зі щитком шпеньків (K4-02). Варто відмітити, що деякі застібки-гачки могли перемонтовувалися, й відліті шпеньки мінялися на заклепки. Яскравим прикладом цього є K4-01, де головки заклепок грубо перекривають тонкий орнамент на щитку. Ймовірно, на початку система фіксації K4-01 була аналогічною K4-02.

Поверхню щитків міг покривати рельєфний орнамент (K4-01, K4-02), а закінчення

гачків – декоративно прикрашатися (K4-02, K4-03). Тут цікаво відмітити форму закінчення гачка в K4-03, що має на верхній частині невеликий виступ. Таке оформлення гачків характерне для наступного типу застібок-гачків.

Тип 5. До нього відносяться застібки-гачки зі щитком K5-01 – K5-07 (Рис. 6)⁸. Характерними особливостями цього типу є: форма щитка, що нагадує овал або витягнутий прямокутник з заокругленими торцями, повздовжнє ребро та фіксація на паску за допомогою пари підпаяних петель⁹. На більшості застібок-гачків такі петлі не збереглися, але з внутрішнього боку можна побачити сліди припою (K5-02, K5-04, K5-05), а тому K5-01 є рідкісним цілим взірцем

⁷ Застібка-гачок K4-04 цікава тим, що, ймовірно, мала інше закінчення щитку. Згодом частину щитку з нижніми отворами зрізали, а з залишку сформували хвилясте закінчення.

⁸ Так само як і тип 4, тип 5 являє собою суміш із кількох близьких груп застібок-гачків зведені разом за браком матеріалу для аналізу.

⁹ Винятком є K5-03 яку, у випадку подальшої систематизації, варто винести до іншого типу.

Рис. 4. Застібки-гачки зі щитком третього типу (зібрання НМІУ).

цього типу. На паску зазвичай робили два широкі прорізи, вставляли у них петлі та фіксували їх зі зворотнього боку тонкою смужкою шкіри чи дротом. Аналогічний метод фіксації широко використовувався для фіксації прикрас північнокавказьких наборних поясів XIX–XX ст.

Поверхню щитків міг покривати рельєфний орнамент (K5-01, K5-02, K5-04, K5-07), а закінчення гачків часто декоративно прикрашалися (K5-01, K5-04, K5-05, K5-07). Цікаво відмітити форму закінчення гачка, що має на верхній частині невеликий виступ (K5-04, K5-05, K5-07, а також K4-03). Таке оформлення нагадує голову якоїсь істоти, можливо дракона, сюжет з яким зустрічається і на інших елементах сагайдачного набору, зокрема, на накладках на колчан та налуччя¹⁰.

Застібки-гачки зі щитком K6-01 – K6-04 зібрані на (Рис. 7) не знайшли собі місця серед інших стилістично більш вузьких типів і тимчасово виокремлені в групу без типу.

Застібки-гачки зі щитком із нових надходжень НМІУ

K1-01 (№ ТКВ-20022/1) – застібка-гачок з мідного сплаву була знайдена в Одеській обл.

Вага – 7,5 г, розміри – 51 на 11 мм.

K1-02 (№ ТКВ-20022/2) – застібка-гачок з мідного сплаву була знайдена в Білгород-Дністровському р-ні Одеської обл. Вага – 7 г, розміри – 52 на 12 мм.

K1-03 (№ ТКВ-20022/3) – застібка-гачок з мідного сплаву була знайдена в Білгород-Дністровському р-ні Одеської обл. Вага – 9 г, розміри – 50 на 12 мм.

K1-04 (№ ТКВ-20022/4) – застібка-гачок з мідного сплаву була знайдена в Криму. Вага – 5,8 г, розміри – 52 на 12 мм.

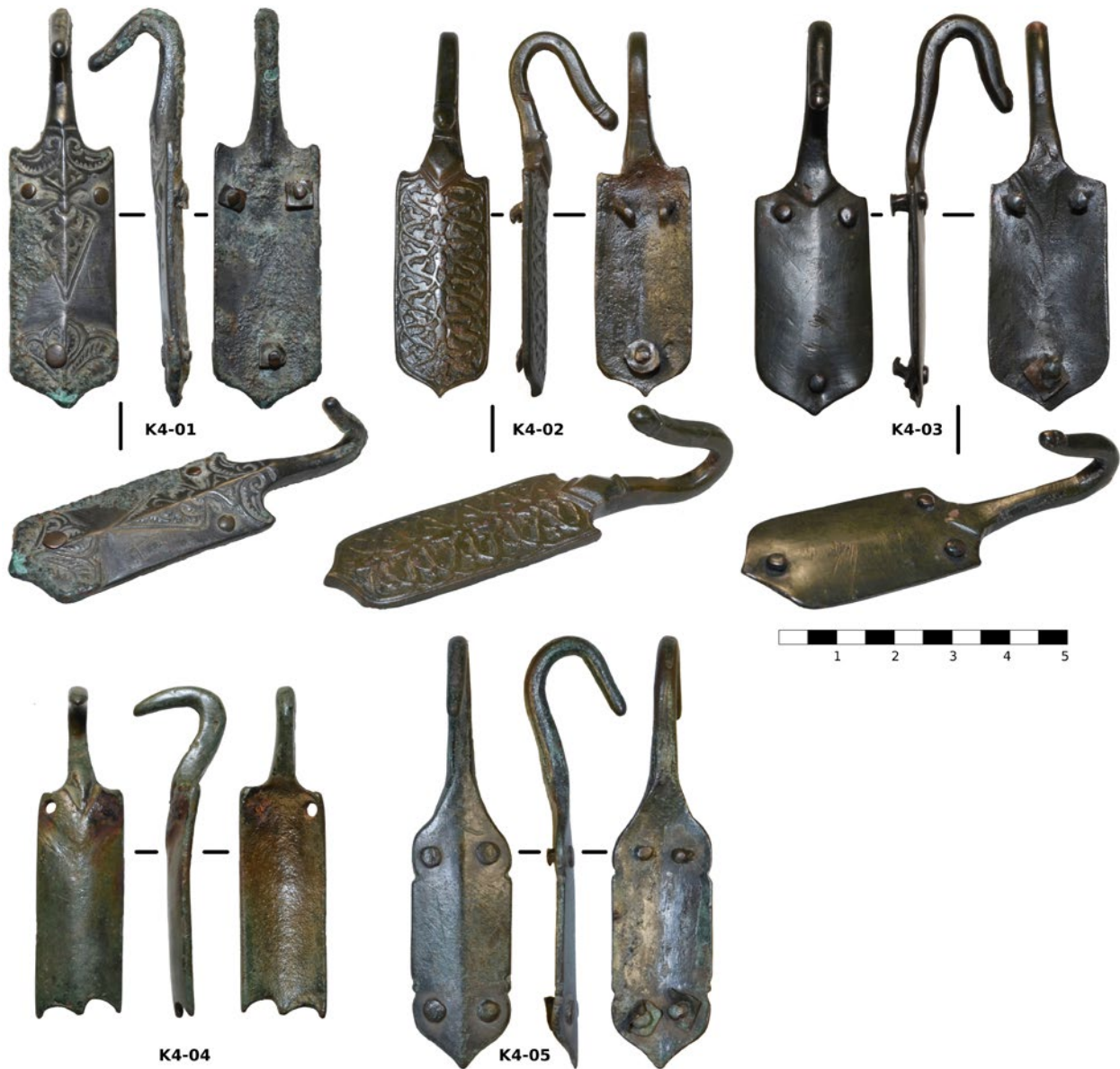
K1-05 (№ ТКВ-20022/5) – застібка-гачок з мідного сплаву була знайдена в Харківській обл. Вага – 7,4 г, розміри – 54 на 13 мм.

K1-06 (№ ТКВ-20022/6) – застібка-гачок з мідного сплаву була знайдена в Одеській обл. Вага – 7,5 г, розміри – 48 на 13 мм.

K1-07 (№ ТКВ-20022/7) – застібка-гачок (з відламанним гачком) з мідного сплаву була знайдена в Білгород-Дністровському р-ні Одеської обл. Вага – 5,8 г, розміри – 42 на 12 мм.

K1-08 (№ ТКВ-20022/8) – застібка-гачок (з відламанним гачком) з мідного сплаву була знайдена в Білгород-Дністровському р-ні Одеської обл. Вага – 5,9 г, розміри – 51 на 13 мм.

¹⁰ В.М. Прокопенко, “Короткий огляд функціональних накладок для підвісу сагайдака з пласким колчаном” – стаття у друці.

Рис. 5. Застібки-гачки зі щитком четвертого типу (зібрання НМІУ).

K2-01 (№ ТКВ-20022/9) – застібка-гачок з мідного сплаву була знайдена в Полтавській обл. Вага – 8,1 г, розміри – 60 на 14 мм.

K2-02 (№ ТКВ-20022/10) – застібка-гачок з мідного сплаву була знайдена в Дніпропетровській обл. Вага – 8,8 г, розміри – 58 на 14 мм.

K2-03 (№ ТКВ-20022/11) – застібка-гачок з мідного сплаву, місце знахідки невідоме. Вага – 6,6 г, розміри – 53 на 14 мм.

K2-04 (№ ТКВ-20022/12) – застібка-гачок з мідного сплаву із залишками позолоти (?) була знайдена в Білгород-Дністровському р-ні Одеської обл. Вага – 6,1 г, розміри – 45 на 14 мм.

K2-05 (№ ТКВ-20022/13) – застібка-гачок

з мідного сплаву із залишками позолоти (?) була знайдена в Одеській обл. Вага – 9,9 г, розміри – 64 на 15 мм.

K2-06 (№ ТКВ-20022/14) – застібка-гачок (з ушкодженим щитком) з мідного сплаву, місце знахідки невідоме. Вага – 6,5 г, розміри – 44 на 13 мм.

K2-07 (№ ТКВ-20022/15) – застібка-гачок з мідного сплаву із залишками позолоти (?) була знайдена в Одеській обл. Вага – 7,4 г, розміри – 53 на 14 мм.

K2-08 (№ ТКВ-20022/16) – застібка-гачок з мідного сплаву була знайдена в Одеській обл. Вага – 5,8 г, розміри – 54 на 14 мм.

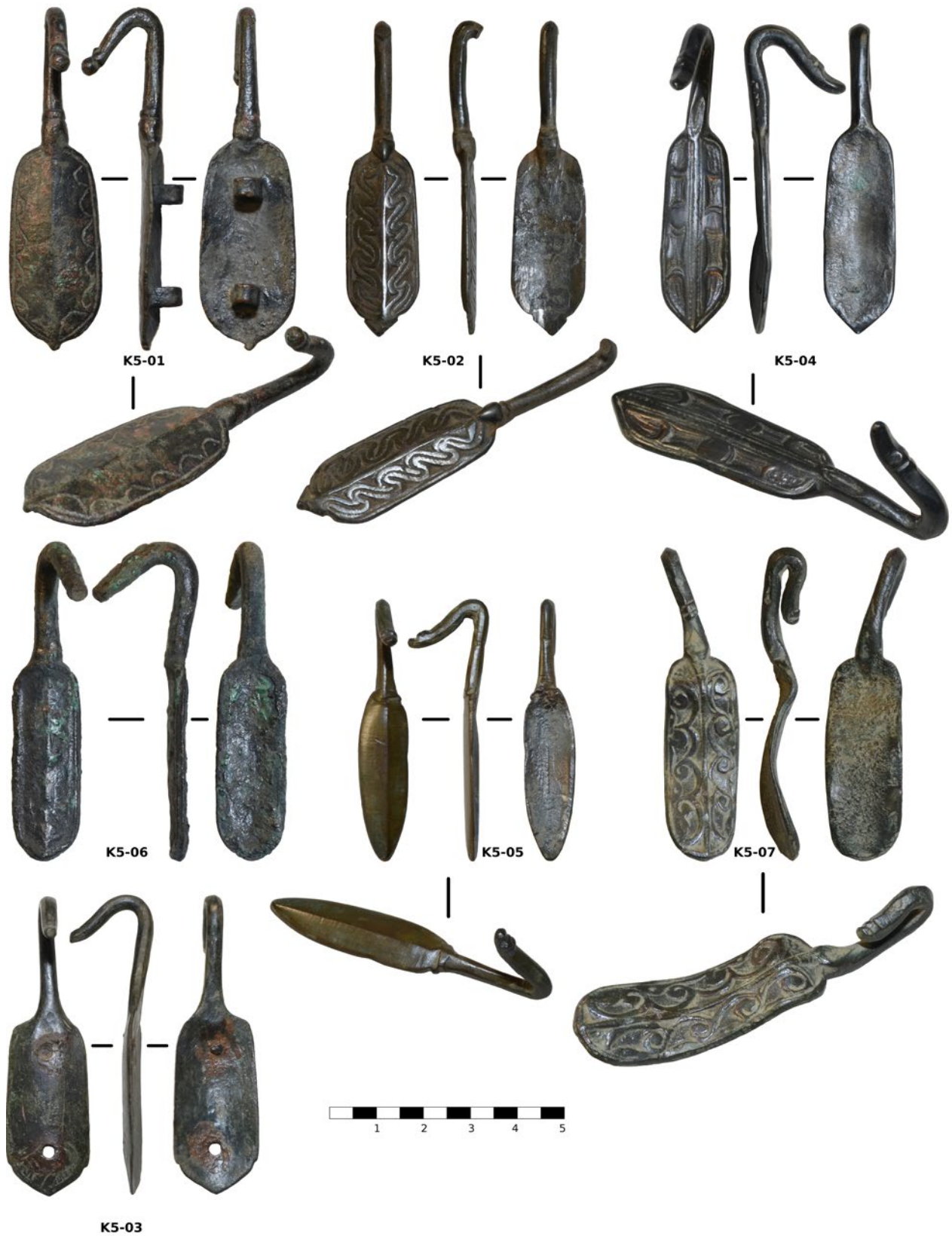
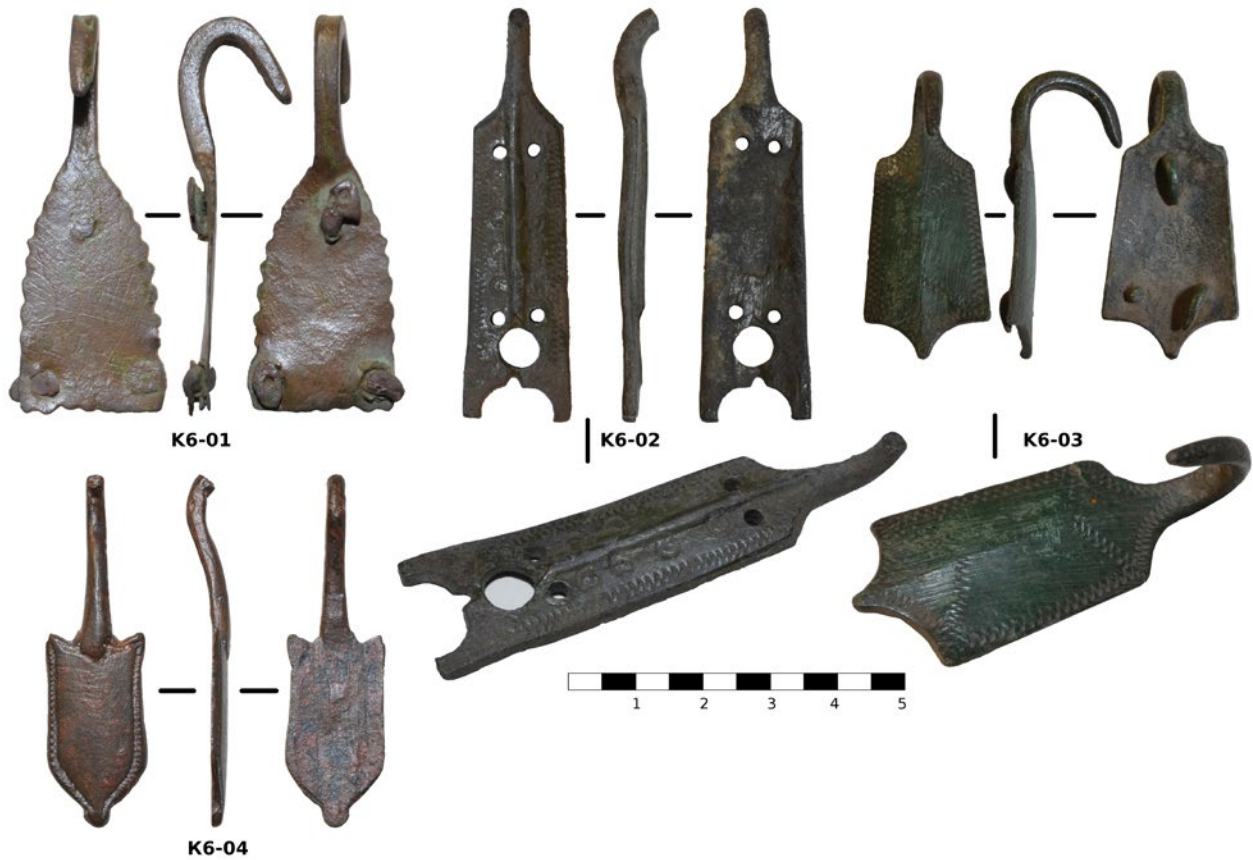

Рис. 6. Застібки-гачки зі щитком п'ятого типу (зібрання НМІУ).

Рис. 7. Застібки-гачки зі щитком різних інших форм (зібрання НМІУ).

K2-09 (№ ТКВ-20022/17) – застібка-гачок з мідного сплаву із залишками позолоти (?) була знайдена в Криму. Вага – 6,1 г, розміри – 54 на 14 мм.

K2-10 (№ ТКВ-20022/18) – застібка-гачок з мідного сплаву із залишками позолоти (?) була знайдена в Полтавській обл. Вага – 8,5 г, розміри – 60 на 16 мм.

K2-11 (№ ТКВ-20022/19) – застібка-гачок (з відламаним гачком) з мідного сплаву із залишками позолоти (?) була знайдена в Білгород-Дністровському р-ні Одеської обл. Вага – 7,9 г, розміри – 55 на 14 мм.

K2-12 (№ ТКВ-20022/20) – застібка-гачок (з відламаним гачком) з мідного сплаву із залишками позолоти (?) була знайдена в Білгород-Дністровському р-ні Одеської обл. Вага – 7,8 г, розміри – 53 на 15 мм.

K2-13 (№ ТКВ-20022/21) – застібка-гачок з мідного сплаву була знайдена в Саратовському р-ні Одеської обл. Вага – 11,9 г, розміри – 64 на 19 мм.

K3-01 (№ ТКВ-20022/22) – застібка-гачок з мідного сплаву із залишками позолоти (?) була знайдена в Криму. Вага – 19 г, розміри – 75 на 15 мм.

K3-02 (№ ТКВ-20022/23) – застібка-гачок з мідного сплаву була знайдена в Саратовському р-ні Одеської обл. Вага – 7,5 г, розміри – 54 на 14 мм.

K3-03 (№ ТКВ-20022/24) – застібка-гачок (з відламаним гачком) з мідного сплаву із залишками позолоти (?) була знайдена в Чернігівській обл. Вага – 9,5 г, розміри – 62 на 13 мм.

K3-04 (№ ТКВ-20022/25) – застібка-гачок з мідного сплаву був знайдений в Чернігівській обл. Вага – 10 г, розміри – 66 на 14 мм.

K4-01 (№ ТКВ-20022/26) – застібка-гачок з мідного сплаву була знайдена в Хмельницькій обл. Вага – 13,7 г, розміри – 66 на 18 мм.

K4-02 (№ ТКВ-20022/27) – застібка-гачок з мідного сплаву була знайдена в Одеській обл. Вага – 13,2 г, розміри – 62 на 17 мм.

K4-03 (№ ТКВ-20022/28) – застібка-гачок

№1 (2019)

з мідного сплаву була знайдена в Білгород-Дністровському р-ні Одеської обл. Вага – 16,3 г, розміри – 71 на 21 мм.

K4-04 (№ ТКВ-20022/29) – застібка-гачок (з відламаним (?) закінченням щитку) з мідного сплаву була знайдена в Одеській обл. Вага – 8,2 г, розміри – 55 на 14 мм.

K4-05 (№ ТКВ-20022/30) – застібка-гачок з мідного сплаву була знайдена в Хмельницькій обл. Вага – 13,7 г, розміри – 79 на 18 мм.

K5-01 (№ ТКВ-20022/31) – застібка-гачок з мідного сплаву була знайдена в Криму. Вага – 13,7 г, розміри – 70 на 19 мм.

K5-02 (№ ТКВ-20022/32) – застібка-гачок (з відламаним гачком) з мідного сплаву була знайдена в Одеській обл. Вага – 7,5 г, розміри – 67 на 17 мм.

K5-03 (№ ТКВ-20022/33) – застібка-гачок з мідного сплаву, місце знахідки невідоме. Вага – 7,8 г, розміри – 62 на 18 мм.

K5-04 (№ ТКВ-20022/34) – застібка-гачок з мідного сплаву була знайдена в Криму. Вага – 11,6 г, розміри – 65 на 15 мм.

K5-05 (№ ТКВ-20022/35) – застібка-гачок з мідного сплаву була знайдена в Одеській обл. Вага – 6 г, розміри – 56 на 11 мм.

K5-06 (№ ТКВ-20022/36) – застібка-гачок з мідного сплаву була знайдена в Харківській обл. Вага – 15,2 г, розміри – 67 на 15 мм.

K5-07 (№ ТКВ-20022/37) – застібка-гачок з мідного сплаву була знайдена в Криму. Вага – 12 г, розміри – 65 на 16 мм.

K6-01 (№ ТКВ-20022/38) – застібка-гачок з мідного сплаву була знайдена в Одеській обл. Вага – 9,4 г, розміри – 54 на 22 мм.

K6-02 (№ ТКВ-20022/39) – застібка-гачок (з відламаним гачком) з мідного сплаву була знайдена в Донецькій обл. Вага – 10,4 г, розміри – 61 на 16 мм.

K6-03 (№ ТКВ-20022/40) – застібка-гачок з мідного сплаву була знайдена поблизу села Бушеве Рокитнянського р-ну Київської обл. Вага – 5 г, розміри – 41 на 19 мм.

K6-04 (№ ТКВ-20022/41) – застібка-гачок (з відламаним гачком) з мідного сплаву була знайдена в Білгород-Дністровському р-ні Одеської обл. Вага – 5,7 г, розміри – 51 на 15 мм.

Рамкові застібки гачки.

До них відносяться застібки-гачки **PK-01** – **PK-03** (Рис. 8). Вони могли виготовлятися як із мідного сплаву (**PK-01**, **PK-02**), так із заліза (**PK-03**). Ширина рамки маркує ширину пасків, яка коливається від 20 до 30 мм.

PK-01 яскраво ілюструє підхід до декору литих застібок цього типу. Перехід між широкою рамкою та гачком має складну форму, що нагадує бутон квітки, прикрашений прорізним орнаментом та позолотою.

З іншого боку, залізна застібка-гачок **PK-03** є типовим прикладом простих залізних гачків, що можна побачити, порівнюючи її з відомими археологічними знахідками (**PK-14** – **PK-17**). Переважна більшість залізних застібок-гачків XVI–XVII ст. відносяться саме до рамкового типу, що зумовлено їх простою конструкцією. Їх викувували із довгої пласкої пластинки, яку вигинали у прямокутну рамку, а зведені кінці скоували разом, формуючи таким чином гачок.

Рамкові застібки-гачки із нових надходжень НМІУ

PK-01 (№ ТКВ-20022/42) – застібка-гачок з мідного сплаву із залишками позолоти (?) була знайдена в Криму. Вага – 6,2 г, розміри – 40 на 19 мм.

PK-02 (№ ТКВ-20022/43) – застібка-гачок з мідного сплаву була знайдена в Сумській обл. Вага – 12 г, розміри – 44 на 30 мм.

PK-03 (№ ТКВ-20022/44) – залізна застібка-гачок була знайдений в Полтавській обл. Вага – 11,2 г, розміри – 56 на 21 мм.

Іконографія та доступні для дослідження горизонтальні застібки-гачки

В цьому розділі викладений результат аналізу іконографічних джерел, музейних колекцій та літератури щодо наявності серед них горизонтальних застібок-гачків. В першому наближенні ми не надаємо детального опису цих застібок-гачків, за винятком тих предметів, для яких такий опис вже був зроблений, залишаючи цю роботу на наступний етап дослідження.

Застібки-гачки зі щитком у більшості випадків дійшли до нашого часу у складі підвісів сагайдачних

Рис. 8. Рамкові застібки-гачки (зібрання НМІУ).

комплектів, де вони відігравали роль основної застібки, але також помітна їх кількість використовувалась і в якості застібок шабельних портупей.

Тут цікаво відмітити розташування таких застібок по поясі. Так, на сагайдаках вони завжди знаходяться на правому боці поясу, зі сторони колчану (Рис. 9), а на шабельних портупях ми можемо їх побачити вже з лівого боку. Переважна більшість портупей, що дійшли до нашого часу, датовані XVII–XVIII ст., а тому іконографічні джерела можуть якісно доповнити музейні артефакти і дозволити оцінити особливості розташування застібок в XV–XVI ст. На жаль,

горизонтальні застібки-гачки майже непомітні на портретному живописі, оскільки сховані під пасками та тканими поясами, але в деяких випадках ми можемо виокремити їх зображення.

На початку варто відмітити малюнок, зроблений італійським художником Антоніо Пізанелло під час візиту візантійського імператора Іоанна VIII Палеолога у Флоренцію в 1437–1439 рр. Серед його замальовок є і малюнок шаблі з портупейним підвісом, у якому в якості основної застібки зображена горизонтальна застібка-гачок на лівому боці поясу (зібрання ЧХІ, № 1961.331R)¹¹. Якість малюнка не дозволяє

¹¹ D. Alexander, "Pisanello's hat. The costume and weapons depicted in Pisanello's medal for John VIII Palaeologus. A discussion of the saber and related weapons," *Gladius* XXIV (2004): 136, <http://dx.doi.org/10.3989/gladius.2004.40>; "Sketches of the Emperor John VIII Palaeologus, a Monk, and a Scabbard," The Art Institute of Chicago, accessed December 10, 2018, <http://www.artic.edu/aic/collections/artwork/113568>

Рис. 9. Сагайдачні комплекти XVII ст. з застібками-гачками (з комплектів наведені лише колчани):

(а) – КЗ-05, за Ф.Г. Солнцевим; (б) – К5-09, за Ф.Г. Солнцевим;

(в) – PK-08 (© The Royal Armoury, Stockholm); (г) – PK-09 (© The Royal Armoury, Stockholm).

роздивитися деталі застібки і віднести її до рамкової або застібки зі щитком, але наявність саме горизонтальної застібки-гачка безсумнівна. Другим раннім ілюстративним джерелом є картина «Воскресіння Христа», яка була написана Джованні Белліні в 1479 року (зібрання БКГ)¹². В правій частині картини зображений вояк на поясі якого висить шабля. Португейний пояс досить гарно промальований і можна відмітити

як прості кільця замість розподільників, так і рамковий горизонтальний гачок на лівому боці поясу. Хоча ці два ілюстративних джерела виходять за рамки хронологічних меж статті, вони мають важливе значення оскільки показують наявність традиції розташування застібки-гачка з лівого боку португейного поясу принаймні з XV ст.

Портретний живопис наступних трьох століть

¹² “Resurrection of Christ. Fragment II,” Arhive, accessed December 10, 2018, https://arthive.com/giovannibellini/works/234646~Resurrection_of_Christ_Fragment_II

Рис. 10. Портрети на яких зображені шабельні портупейі з горизонтальною застібкою-гачком:

(а) – портрет кінця XVI ст. угорського шляхтича Даниеля Кюбіньї (© Oravská galéria);

(б) – портрет XVIII ст. сотника Богацької сотні Миргородського полку Андрія Стефановича, за Д.В. Тоїчкіним.

створив широке поле для аналізу і нам вдалося знайти ще два портрети з горизонтальними застібками-гачками. Одним з них є портрет угорського шляхтича Даниеля Кюбіньї, написаний Мартіном Кобером у 1595 р. (зібрання МГДК, № О168)¹³ (Рис. 10, а), а другий – портрет XVIII ст. сотника Богацької сотні Миргородського полку Андрія Стефановича (зібрання МКМ)¹⁴ (Рис. 10, б).

В обох випадках горизонтальна застібка-гачок знаходиться з лівого боку, а на правому боці поясу зображені отвори для фіксації гачка. Останні додатково посилені «проймами» – фігурними накладками з круглим отвором, які не дають гачку деформувати та рвати отвори

на паску¹⁵. Цікаво відмітити й те як носили ці пояси: так, на портреті Даниеля Кюбіньї вільний кінець паску протягувався та, ймовірно, закладався під пояс, а на портреті Андрія Стефановича він вільно звисає.

Щодо матеріальних артефактів, то при підготовці статті в літературі поки було знайдено інформацію про п'ять шабельних портупейних комплектів з горизонтальними застібками-гачками: дві портупейі з застібками-гачками зі щитком (К4-10, К6-10) та три з рамковими застібками-гачками (РК-11, РК-12, РК-13). Застібки-гачки на портупеях К4-10, РК-11 та РК-12, що датовані XVI ст., також розташовані з лівого

¹³ “Marcin Kober – Portrét Daniela Kubínyiho,” Web umenia, accessed December 10, 2018, https://www.webumenia.sk/en/dielo/SVK:OGD.O_168

¹⁴ Д.В. Тоїчкін, *Козацька шабля XVII-XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження* (Київ: Стилос, 2007), 219, 340.

¹⁵ Прокопенко, “Сабельный портупейный подвес с крючком-застежкой,” 184.

Рис. 11. Шабельні підвіси з горизонтальною застіркою-гачком:
(а) – К4-10, за Ф.Г. Солнцевим; (б) – К6-10 (© The Palace Museum); (в) – РК-12, за Béla Pósta.

боку поясу (Рис. 11, а, в), але застібка на портупейі XVIII ст. **К6-10** вже заходить з правого боку (Рис. 11, б)¹⁶. Портупея XVI ст. **РК-13** пошкоджена і, ймовірно, була невдало реконструйована. Ми вважаємо, що в ній гачок також розташовувався з лівого боку, що впливає з наявності короткого фрагменту шкіряного паску між гачком та розподільником.

Загалом складається цікава ситуація з розділеннями положення застібки-гачка на поясі в залежності від функціонального призначення підвісу: на колчанах вони розташовані з правого боку, а на шабельних портупелях з лівого. Ймовірно це можна пояснити тим, що вершник одночасно носив обидва підвіси, і така різниця в положенні застібки давала йому змогу навпомацки визначити, який саме пояс зараз треба швидко розстебнути.

Застібки-гачки зі щитком у складі підвісу сагайдачних комплектів та колчанів

К3-05 – сагайдак «Великого наряду» царя Михайла Федоровича Романова, виготовлений майстром Фролко в 1633 р. (зібрання ЗПМК, № Ор-145/1-4) (Рис. 9, а)¹⁷. Застібку-гачок за формою можна віднести до **типу 3**.

К3-06 – сагайдак першої половини XVII ст. царя Михайла Федоровича Романова (зібрання ЗПМК)¹⁸. Застібку-гачок за формою можна віднести до **типу 3**.

К4-05 – сагайдак царя Олексія Михайловича Романова, виготовлений майстром Дмитром Астафевим в 1666 р. (зібрання ЗПМК)¹⁹. Застібку-гачок за формою можна віднести до **типу 4**.

К4-06 – сагайдак царя Олексія Михайловича Романова виготовлений майстром Прокофієм Андреевим в 1673 р. (зібрання ЗПМК,

¹⁶ Цей виняток можна пояснити нівелюванням старих традицій в конструкції шабельних портупейі XVIII ст.

¹⁷ А.К. Левыкин и И.А. Комаров состав. *Государева оружейная палата. Сто предметов из собрания Российских императоров* (СПб.: Атлант, 2002), 220-221, 361, 362; Ф.Г. Солнцев, *Древности Российского государства, изданные по высочайшему повелению государя императора Николая I. Отделение III. Броня, оружие, кареты и конская сбруя* (Москва: тип. Августа Семена, 1853), 130, 131; Ф. Г. Солнцев, *Древности Российского государства, изданные по высочайшему повелению государя императора Николая I. Отделение III. Альбом* (Москва: тип. Августа Семена, 1853), № 127, 128.

¹⁸ Е.В. Тихомирова и Т.В. Мартынова, *Золотой век русского оружейного искусства: царское оружие и конское убранство XVII века* (Москва: Восхождение, 1993).

¹⁹ Тихомирова, *Золотой век русского оружейного искусства*.

№ Ор-4470/1-2)²⁰. Застібку-гачок за формою можна віднести до **типу 4**.

К4-07 – османський сагайдак XVII ст. із колекції графа Шереметьєва (зібрання ДЕ, № В.О.-1809)²¹. Застібку-гачок за формою можна віднести до **типу 4**.

К4-08 – османський сагайдак кінця XVI ст. (зібрання ТПД, № Y179), дарунок Кристіану II, курфюрсту Саксонії²². Незвично короткий щиток застібки-гачка не має близьких аналогів серед розглянутих вище зразків, але його можна віднести до **типу 4**.

К4-09 – османський сагайдак початку XVII ст. (зібрання ТПД, № Y181)²³. Застібку-гачок за формою можна віднести до **типу 4**.

К5-08 – сагайдак XVII ст. із зібрання Галаганів з родинного маєтку в с. Сокиринці (зібрання ПКМ, № 10415)²⁴. Застібка-гачок за формою та методом фіксації нагадує **К5-03**.

К5-09 – сагайдак «Великого наряду» царя Михайла Федоровича Романова, виготовлений в Срібному приказі в 1627-1628 рр. (зібрання ЗПМК, № Ор-144/1-4) (Рис. 9, б)²⁵. Застібку-гачок за формою можна віднести до **типу 5**.

К5-10 – черкеський колчан 1820–1825 рр. (зібрання ДЕ, № В.О.-688)²⁶. Застібку-гачок

за формою можна віднести до **типу 5**.

К5-11 – османський сагайдак XVII ст. (зібрання ТПД, № Y195)²⁷. Застібку-гачок за формою можна віднести до **типу 5**.

К5-12 – московський сагайдак XVII ст. (зібрання FAFC, № R-777 та R-778)²⁸. Застібку-гачок за формою можна віднести до **типу 5**.

К6-05 – сагайдак XVII ст. (зібрання НМК, № MDR ND 1470/1 та 1470/2)²⁹. Застібка-гачок із трикутним щитком віддалено нагадує **К6-01**.

К6-06 – османський сагайдак XVIII ст. (зібрання ДЕ, № В.О.-690)³⁰. Нестандартна широка застібка-гачок із трикутним щитком нагадує **К6-03**.

К6-07 – черкеський сагайдак 1820–1825 рр. (зібрання ДЕ, № В.О.-684)³¹. Застібка-гачок вивернута на фотографії таким чином, що нам важко оцінити форму її щитка.

К6-08 – османський сагайдак 1550 рр. (зібрання МІМ, № С8 та С8а)³². Застібка-гачок вивернута на фотографії таким чином, що нам важко оцінити форму її щитка.

К6-09 – московський сагайдак першої половини XVII ст. (зібрання КС, № 7746 та 7747)³³. Застібка-гачок вивернута на фотографії таким чином, що нам важко оцінити форму її щитка.

²⁰ Y. Miller, *Russian Arms and Armour* (Leningrad: Avrova, 1982), pl. 24-28.

²¹ Э.Э. Ленц, *Опись собрания оружия графа С.Д. Шереметьева* (СПб.: тип. М. Стасюлевича, 1895), 98-100, XVI; “Колчан,” Государственный Эрмитаж, дата обращения Декабрь 10, 2018, <http://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/15.+weapons%2c+armor/489674>

²² H. Schuckelt, *Die Türckische Cammer: Sammlung orientalischer Kunst in der kurfürstlich-sächsischen Rüstammer Dresden* (Dresden: Sandstein Verlag, 2010), 113.

²³ Schuckelt, *Die Türckische Cammer*, 128.

²⁴ В. Недяк, *Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах* (Київ: Емма, 2004), 94.

²⁵ Miller, *Russian Arms and Armour*, pl. 22; Тихомирова, *Золотой век русского оружейного искусства*; Левыкин, *Государева оружейная палата*, 214-217, 359, 360; Солнцев, *Древности Российского государства*, 124-127; Солнцев, *Древности Российского государства*, Альбом, № 123, 124.

²⁶ Y.A. Miller, *Kaukasische Vaben fra Eremitagemuseet, Skt. Petersburg. Caucasian Arms from the State Hermitage Museum* (St. Petersburg. – Næstved: Devantier, 2004), 186, 331.

²⁷ Schuckelt, *Die Türckische Cammer*, 148.

²⁸ M. Bashir, *The Arts of the Muslim Knight: The Furusiyya Art Foundation Collection* (Milano: Skira, 2008), 387.

²⁹ J. Gutowski, *Broń i uzbrojenie Tatarów* (Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, 1997), 59, 108, 109.

³⁰ “Налуч,” Государственный Эрмитаж, дата обращения Декабрь 10, 2018, <http://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/15.+weapons%2c+armor/516515>

³¹ Miller, *Kaukasische Vaben fra Eremitagemuseet*, 187, 331.

³² “Kunsthistorisches Museum: Köcher: Pfeilköcher” (1), Kunsthistorisches Museum, accessed December 10, 2018, www.khm.at/de/object/64c3f779e5/

³³ “LSH | Pilkoger Ryssland,” LSH, accessed December 10, 2018, <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44336&viewType=detailView>

Рис. 12. Археологічні знахідки горизонтальних застібок-гачків: (а) – К2-14, за А.Л. Якобсоном; (б) – К4-11, за Д. Куштаном; (в) – К5-13, за В.Х. Тменовим; (г) – РК-18, за С. Пустоваловим.

Застібки-гачки зі щитком у складі портупейних шабельних комплектів

К4-10 – шабля з портупейним комплектом першої половини XVI ст., що належала князю Федору Михайловичу Мстиславському (зібрання ЗПМК, № Ор-205/1-3 (2732167)) (Рис. 11, а)³⁴. Застібку-гачок за формою можна віднести до **типу 4**.

К6-10 – «шабля-чечуга» XVIII ст. (зібрання МГ), що була подарована циньському імператору Цяньлуну (р.ж. 1735–1795 рр.) калмицькими феодалами, які відкочували з Волги до Ілі на початку 70-х років XVIII ст. (Рис. 11, б)³⁵. Застібка-гачок вивернута на фотографії таким чином, що нам важко оцінити форму її щитка.

Рамкові застібки-гачки у складі підвісу сагайдачних комплектів та колчанів

РК-04 – османський сагайдак кінця

XVI – початку XVII ст. (зібрання МГК, № КР В XVII.350/1 та 351/1)³⁶. Залізна рамкова застібка-гачок аналогічна **РК-03**.

РК-05 – татарський колчан початку XVII ст. (зібрання ЗПМК, № Ор-4479/1-2)³⁷. Дипломатичний дарунок від кримського хана Джанібєка Герая царю Михайлу Федоровичу Романову (переданий татарським посольством 10 червня 1616 р.). Проста трикутна форма застібки-гачка не має близьких аналогів серед розглянутих вище зразків.

РК-06 – османський сагайдак XVI ст. (зібрання ТПД, № Y177)³⁸. Форма застібки-гачка не має близьких аналогів серед розглянутих вище зразків, але вона схожа на застібки **РК-07**, **РК-11** та **РК-12**.

РК-07 – московський сагайдак 1570–1580 рр. (зібрання МІМ, № С9 та С9а)³⁹. Форма застібки-гачка не має близьких аналогів серед

³⁴ Э.Г. Аствацатурян, *Турецкое оружие в собрании Государственного исторического музея* (СПб.: Атлант, 2002), 85-88; Левыкин, *Государева оружейная палата*, 140-143, 331, 332; Солнцев, *Древности Российского государства*, 82, 83; Солнцев, *Древности Российского государства, Альбом*, № 88, 89;

³⁵ Л.А. Бобров и Ю.С.Худяков, *Вооружение и тактика кочевников Центральной Азии и Южной Сибири в эпоху позднего Средневековья и раннего Нового времени (XV — первая половина XVIII в.)* (СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008), 281, 282; *Gugong Bowuyuan Cang Wenwu Zhenpin Quanji 56: Qing gong wu bei. The Complete Collection of Treasures of the Palace Museum, Beijing 56: Armaments and Military Provisions* (Palace Museum, Beijing – Hong Kong, 2008), 142, 143.

³⁶ "Pfeilköcher," *Katalog der Osmanischen Waffen der Museumslandschaft Hessen Kassel*, accessed December 10, 2018, <http://turcica.museum-kassel.de/200367/>

³⁷ "Колчан. Начало XVII в.," *Музеи Московского кремля*, дата обращения Декабрь 10, 2018, <https://collectiononline.kreml.ru/iss2/items?info=1048>

³⁸ Schuckelt, *Die Türkische Cammer*, 64, 65.

³⁹ "Kunsthistorisches Museum: Köcher: Pfeilköcher" (2), *Kunsthistorisches Museum*, accessed December 10, 2018, www.khm.at/de/object/9be5bb3d65/

розглянутих вище зразків, але вона схожа на застібку **PK-06**, **PK-11** та **PK-12**.

PK-08 – московський сагайдак першої половини XVII ст. (зібрання КС, № 7742 та 7743) (Рис. 9, в)⁴⁰. Застібка-гачок за формою нагадує **PK-01**, але без прорізного орнаменту.

PK-09 – сагайдак XVII ст. (зібрання КС, № 7119 та 7120) (Рис. 9, г)⁴¹. Форма застібки-гачка не має близьких аналогів серед розглянутих вище зразків, але вона схожа на **PK-02** та **PK-10**.

PK-10 – колчан XVII ст. (зібрання КС, № 7794)⁴². Форма застібки-гачка не має близьких аналогів серед розглянутих вище зразків, але вона схожа на **PK-02** та **PK-09**.

Рамкові застібки-гачки у складі портупейних шабельних комплектів

PK-11 – угорська шабля XVI ст., що належала ерцгерцогу Фердинанду II (р.ж. 1529–1595 рр.) (зібрання НМУ, № 55.3236)⁴³. Форма застібки-гачка не має близьких аналогів серед розглянутих вище зразків, але вона схожа на застібку **PK-06**, **PK-07** та **PK-12**.

PK-12 – угорська шабля XVI ст., що була віднайдена в крипті собору м. Алба-Юлія (Рис. 11, в)⁴⁴. Форма застібки-гачка не має близьких аналогів серед розглянутих вище зразків, але вона схожа на застібку **PK-06**, **PK-07** та **PK-11**.

PK-13 – османська шабля XVI ст., подарунок Кристіану II курфюрсту Саксонії від імператора Рудольфа II Габсбурга (зібрання ТПД, № Y39)⁴⁵.

Гачок за формою нагадує **PK-01**.

На жаль, описаних археологічних знахідок горизонтальних застібок-гачків відносно мало і на момент написання статті в літературі вдалося віднайти лише дев'ять предметів.

Археологічні знахідки застібок-гачків зі щитком

K2-14 – застібка-гачок XVI–XVII ст. була знайдена в Херсонесі Таврійському (Крим) (зібрання XIAM, № 5629) (Рис. 12, а)⁴⁶. Застібку-гачок за формою можна віднести до **типу 2**.

K4-11 – застібка-гачок була знайдена в середмісті Черкас (Україна) по вул. Смілянській, 2, в заповненні господарчої ями початку XVII ст. Вона має розміри 8.5 на 1.7 см і прикрашена рельєфним рослинним орнаментом, що заповнений емаллю жовтого та синього кольорів. По кутам щитку розташовані чотири отвори під заклепки (зібрання ЧОКМ) (Рис. 12, б)⁴⁷. Застібку-гачок за формою можна віднести до **типу 4**.

K4-12 – щиток від застібки-гачка XVI–XVIII ст. (зібрання МЗКП, № ГМЗ-КП-161/29 або А-122/29)⁴⁸. Щиток застібки-гачка за формою можна віднести до **типу 4**.

K5-13 – застібка-гачок XVI–XVIII ст. була знайдена в склепі № 4 поблизу с. Уакац (Північна Осетія, Росія) (Рис. 12, в)⁴⁹. Застібку-гачок за формою можна віднести до **типу 5**.

Археологічні знахідки рамкових застібок-гачків

PK-14 – залізна рамкова застібка-гачок

⁴⁰ “LSH | Pilkoger” (1), LSH, accessed December 10, 2018, <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44332&viewType=detailView>

⁴¹ “LSH | Pilkoger” (2), LSH, accessed December 10, 2018, <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=43726&viewType=detailView>

⁴² “LSH | Pilkoger” (3), LSH, accessed December 10, 2018, <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44383&viewType=detailView>

⁴³ S.T. Kovács, *Splendeur de l'armurerie hongroise* (Bruxelles: Jaspeart, 1999), 68, 119; F. Temesvary, *Waffenschatze und Prunkwaffen in Ungarischen Nationalmuseum* (Budapest: Helikon Verlag, 1992), 34.

⁴⁴ Béla Pósta, *A gyulafehérvári székesegyház sírleletei* (Kolozsvár, 1918), 116.

⁴⁵ Schuckelt, *Die Türckische Cammer*, 116.

⁴⁶ А.Л. Якобсон, *Материалы и исследования по археологии СССР*. № 17, “Средневековый Херсонес (XII–XIV вв.)” (М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1950), 277.

⁴⁷ Д. Куштан, та В. Ластовський, *Археологія та рання історія Черкас* (Київ–Черкаси: Ін-т археології НАН України, 2016), 88.

⁴⁸ “Накладка,” Государственный каталог Музейного фонда Российской Федерации, дата обращения Декабрь 10, 2018, <http://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=3991606>

⁴⁹ В.Х. Тменов, “Два склепа из селения Уакац.” в *Новые материалы по археологии Кавказа в древности и средневековье*, отв. ред. В.А. Кузнецов (Орджоникидзе. 1986), 142–153.

№1 (2019)

XVI–XVII ст. (зібрання МЗКП, № ГМЗ-КП-85/7 або ТД-80/7)⁵⁰. Всі чотири застібки із зібрання МЗКП можна віднести до однієї вузької відособленої групи.

РК-15 – залізна рамкова застібка-гачок XVI–XVII ст. (зібрання МЗКП, № ГМЗ-КП-31/52 або ТД-29/52)⁵¹.

РК-16 – залізна рамкова застібка-гачок XVI–XVII ст. (зібрання МЗКП, № ГМЗ-КП-299/111 або А-124/111)⁵².

РК-17 – залізна рамкова застібка-гачок XVI–XVII ст. (зібрання МЗКП, № ГМЗ-КП-299/110 або А-124/110)⁵³.

РК-18 – залізна (?) рамкова застібка-гачок XVI ст., що була знайдена на о. Байда (м. Запоріжжя, Україна) (Рис. 12, г)⁵⁴.

Отже, можна зробити коротке резюме викладеного матеріалу. Основою статті є опис колекції

горизонтальних застібок-гачків із зібрання НМІУ. Предмети з цієї колекції були розділені на морфологічні групи, але враховуючи обмежену кількість матеріалу, цей поділ можна вважати попереднім і таким, що потребує подальшої роботи над уточненням меж груп та виокремлення нових типів. Також був зроблений короткий огляд сагайдачних та портупейних підвісів, де горизонтальні застібки-гачки відіграють роль основної застібки. Також були віднайдені введені у науковий обіг археологічні знахідки.

Загалом ця стаття є проміжною публікацією, і її логічне завершення планується в другій частині. Сподіваємося, що за час підготовки другої частини статті ця публікація приверне увагу музейних співробітників та археологів до теми застібок-гачків, і ми зможемо створити виважену їх класифікацію.

Скорочення

FAFC	Приватне зібрання The Furusiyya Art Foundation Collection.
БКГ	Берлінська картинна галерея (нім. Gemäldegalerie), м. Берлін, Німеччина.
ДЕ	Державний Ермітаж, м. Санкт-Петербург, Росія.
ЗПМК	Збройова палата Московського Кремля, м. Москва, Росія.
КЗВ	Королівський замок на Вавелі — Державне зібрання мистецтва (пол. Zamek Królewski w Wawelu – Państwowe Zbiory Sztuki), м. Валель, Польща.
КС	Королівська скарбниця (швед. Livrustkammaren), м. Стокгольм, Швеція.
МГДК	Мистецька галерея міста Долни Кубін (слов. Oravská galéria), Словаччина.
МГК	Музей землі Гессен Кассель (нім. Museumslandschaft Hessen Kassel), м. Кассель, Німеччина.
МГ	Музей Гугун. Заборонене місто, м. Пекін, Китай.
МЗКП	Музей-заповідник «Куликове поле», Тульська обл., Росія.
МКМ	Миргородський краєзнавчий музей, м. Миргород, Україна.
МІМ	Музей історії мистецтв (нім. Kunsthistorisches Museum), м. Відень, Австрія.
НМІУ	Національний музей історії України, м. Київ, Україна.
НМК	Національний музей в Кракові (пол. Muzeum Narodowe w Krakowie), м. Краків, Польща.
НМУ	Національний музей Угорщини (угор. Magyar Nemzeti Múzeum), м. Будапешт, Угорщина.

⁵⁰ “Крюк колчанний” (1), Государственный каталог Музейного фонда Российской Федерации, дата обращения Декабрь 10, 2018, <http://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=729058>

⁵¹ “Крюк колчанний” (2), Государственный каталог Музейного фонда Российской Федерации, дата обращения Декабрь 10, 2018, <http://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=715482>

⁵² “Крюк колчанний” (3), Государственный каталог Музейного фонда Российской Федерации, дата обращения Декабрь 10, 2018, <http://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=4276732>

⁵³ “Крюк колчанний” (4), Государственный каталог Музейного фонда Российской Федерации, дата обращения Декабрь 10, 2018, <http://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=4276706>

⁵⁴ С. Пустовалов, “Комплекс озброєння ранньої козацької доби за матеріалами розкопок на о. Байда,” *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* 20 (2011): 151.

ПКМ	Прилуцький краєзнавчий музей імені В. І. Маслова, м. Прилуки, Україна.
ТМ	Торунський музей (пол. Muzeum Okręgowe w Toruniu), м. Торунь, Польща.
ТПД	Турецька палата, що входить до складу Дрезденської Збройової палати (нім. Türkische Sammer), м. Дрезден, Німеччина.
ХІАМ	Херсонський історико-археологічний музей-заповідник у Севастополі, м. Севастополь, Крим, Україна.
ЧОКМ	Черкаський обласний краєзнавчий музей, м. Черкаси, Україна.
ЧХІ	Чиказький художній інститут (англ. Art Institute of Chicago), м. Чикаго, США.

Бібліографія

- Аствацатурян, Э.Г. *Турецкое оружие в собраниях Государственного исторического музея*. СПб.: Атлант, 2002.
- Бобров, Л.А. и Ю.С. Худяков. *Вооружение и тактика кочевников Центральной Азии и Южной Сибири в эпоху позднего Средневековья и раннего Нового времени (XV — первая половина XVIII в.)*. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008.
- Куштан, Д. та В. Ластовський. *Археологія та рання історія Черкас*. Київ–Черкаси: Ін-т археології НАН України, 2016.
- Левыкин, А.К., и И.А. Комаров, состав. *Государева оружейная палата. Сто предметов из собрания Российских императоров*. СПб.: Атлант, 2002.
- Ленц, Э.Э. *Опись собрания оружия графа С.Д. Шереметева*. СПб.: тип. М. Стасюлевича, 1895.
- Недяк, В. упоряд. *Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах*. Київ: Емма, 2004.
- Прокопенко, В.М. “Сабельный портупейный подвес с крючком-застежкой. Восточная Европа, Османская Империя — XVI – начало XVIII в.” в *Історія давньої зброї. Дослідження 2014*, упор. Д.В. Тоїчкін, 180-191. Київ, 2014.
- Пустовалов, С. “Комплекс озброєння ранньої козацької доби за матеріалами розкопок на о. Байда.” *Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні 20 (2011)*: 147-152.
- Солнцев, Ф.Г. *Древности Российского государства, изданные по высочайшему повелению государя императора Николая I. Отделение III. Броня, оружие, кареты и конская сбруя*. Москва: тип. Августа Семена, 1853.
- Солнцев Ф.Г. *Древности Российского государства, изданные по высочайшему повелению государя императора Николая I. Отделение III. Альбом*. Москва: тип. Августа Семена, 1853.
- Тихомирова, Е.В., и Т.В. Мартынова. *Золотой век русского оружейного искусства: царское оружие и конское убранство XVII века*. Москва: Восхождение, 1993.
- Тменов, В.Х. “Два склепа из селения Уакац.” в *Новые материалы по археологии Кавказа в древности и средневековье*, отв. ред. В.А. Кузнецов, 142-153. Орджоникидзе, 1986.
- Тоїчкін, Д.В. *Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження*. Київ: Стилос, 2007.
- Якобсон, А.Л. *Материалы и исследования по археологии СССР. № 17, “Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.)”*. М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1950.
- Alexander, D. “Pisanello’s hat. The costume and weapons depicted in Pisanello’s medal for John VIII Palaeologus. A discussion of the saber and related weapons.” *Gladius XXIV (2004)*: 135-186. <http://dx.doi.org/10.3989/gladius.2004.40>
- Bashir, M. *The Arts of the Muslim Knight: The Furusiyya Art Foundation Collection*. Milano: Skira, 2008.
- Gugong Bowuyuan Cang Wenwu Zhenpin Quanji 56: *Qing gong wu bei. The Complete Collection of Treasures of the Palace Museum, Beijing 56: Armaments and Military Provisions*. Palace Museum, Beijing – Hong Kong, 2008.
- Gutowski, J. *Broń i uzbrojenie Tatarów*. Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, 1997.

- Kolba, J.H. "A nagyenyedi és a segesvári lelet." *Folia archaeologica* 41 (1990): 169-192.
- Kovács, S.T. *Splendeur de l'armurerie hongroise*. Bruxelles: Jaspeart, 1999.
- Miller, Y.A. *Russian Arms and Armour*. Leningrad: Avrora, 1982.
- Miller, Y.A. *Kaukasiske Vaben fra Eremitagemuseet, Skt. Petersborg. Caucasian Arms from the State Hermitage Museum*. St. Petersburg. – Næstved: Devantier, 2004.
- Pósta, Béla. *A gyulafehérvári székesegyház sírleletei*. Kolozsvár, 1918.
- Schuckelt, H. *Die Türkische Cammer: Sammlung orientalischer Kunst in der kurfürstlich-sächsischen Rüstammer Dresden*. Dresden: Sandstein Verlag, 2010.
- Temesvary, F. *Waffenschatze und Prunkwaffen in Ungarischen Nationalmuseum*. Budapest: Helikon Verlag, 1992.
- Прокопенко, В.М. "Краткая история застёжек-крючков на Востоке (часть I)." *Китаб Хона*. Дата обращения Декабрь 10, 2018. https://kitabhona.org.ua/costum_axess/obzorkruk1.html
- Прокопенко, В.М. "Краткая история застёжек-крючков на Востоке (часть II – Восточная Европа)." *Китаб Хона*. Дата обращения Декабрь 10, 2018. https://kitabhona.org.ua/costum_axess/obzorkruk2.html
- "Колчан." Государственный Эрмитаж. Дата обращения Декабрь 10, 2018. <http://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/15.+weapons%2c+armor/489674>
- "Налуч." Государственный Эрмитаж. Дата обращения Декабрь 10, 2018. <http://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/15.+weapons%2c+armor/516515>
- "Колчан. Начало XVII в." Музеи Московского кремля. Дата обращения Декабрь 10, 2018. <https://collectiononline.kreml.ru/iss2/items?info=1048>
- "Накладка." Государственный каталог Музейного фонда Российской Федерации. Дата обращения Декабрь 10, 2018. <http://gokatalog.ru/portal/#/collections?id=3991606>
- "Крюк колчаный" (1). Государственный каталог Музейного фонда Российской Федерации. Дата обращения Декабрь 10, 2018. <http://gokatalog.ru/portal/#/collections?id=729058>
- "Крюк колчаный" (2). Государственный каталог Музейного фонда Российской Федерации. Дата обращения Декабрь 10, 2018. <http://gokatalog.ru/portal/#/collections?id=715482>
- "Крюк колчаный" (3). Государственный каталог Музейного фонда Российской Федерации. Дата обращения Декабрь 10, 2018. <http://gokatalog.ru/portal/#/collections?id=4276732>
- "Крюк колчаный" (4). Государственный каталог Музейного фонда Российской Федерации. Дата обращения Декабрь 10, 2018. <http://gokatalog.ru/portal/#/collections?id=4276706>
- "Kunsthistorisches Museum: Köcher: Pfeilköcher" (1). Kunsthistorisches Museum. Accessed December 10, 2018. www.khm.at/de/object/64c3f779e5/
- "Kunsthistorisches Museum: Köcher: Pfeilköcher" (2). Kunsthistorisches Museum. Accessed December 10, 2018. www.khm.at/de/object/9be5bb3d65/
- "LSH | Pilkoger" (1). LSH. Accessed December 10, 2018. <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44332&viewType=detailView>
- "LSH | Pilkoger" (2). LSH. Accessed December 10, 2018. <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=43726&viewType=detailView>
- "LSH | Pilkoger" (3). LSH. Accessed December 10, 2018. <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44383&viewType=detailView>
- "LSH | Pilkoger Ryssland." LSH. Accessed December 10, 2018. <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44336&viewType=detailView>
- "Marcin Kober – Portrét Daniela Kubínyiho." *Web umenia*. Accessed December 10, 2018. https://www.webumenia.sk/en/dielo/SVK:OGD.O_168
- "Pfeilköcher." *Katalog der Osmanischen Waffen der Museumslandschaft Hessen Kassel*. Accessed December 10, 2018. <http://turcica.museum-kassel.de/200367/>

- “Resurrection of Christ. Fragment II.” Arthive. Accessed December 10, 2018. https://arthive.com/giovanibellini/works/234646~Resurrection_of_Christ_Fragment_II
- “Sketches of the Emperor John VIII Palaeologus, a Monk, and a Scabbard.” The Art Institute of Chicago. Accessed December 10, 2018. <http://www.artic.edu/aic/collections/artwork/113568>

References

- Astvatsaturyan, E.G. *Turetskoe oruzhie v sobranii Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya* [Turkish weapons in the collection of the State Historical Museum]. St. Petersburg: Atlant, 2002 [in Russian].
- Bobrov, L.A. and Yu.S. Khudyakov. *Vooruzhenie i taktika kochevnikov Tsentral'noi Azii i Yuzhnoi Sibiri v epokhu pozdnego Srednevekov'ya i rannego Novogo vremeni (XV — pervaya polovina XVIII v.)* [Armament and tactics of the nomads of Central Asia and Southern Siberia during the late medieval and early modern ages (15th — first half of the 18th century)]. St. Petersburg: Filologicheskii fakul'tet SPbGU, 2008 [in Russian].
- Kushtan, D. and V. Lastovskiy. *Arkheolohiia ta rannia istoriia Cherkas* [Archeology and early history of Cherkasy]. Kyiv–Cherkasy: In-t arkeolohii NAN Ukrainy, 2016 [in Ukrainian].
- Levykin, A.K. and I.A. Komarov, ed. *Gosudareva oruzheinaya palata. Sto predmetov iz sobraniya Rossiiskikh imperatorov* [Armoury Chamber of the Russian Tsars: One Hundred Items from the Collection of the Russian Emperors]. St. Petersburg: Atlant, 2002 [in Russian].
- Lents, E.E. *Opis' sobraniya oruzhiya grafa S.D. Sheremeteva* [Inventory weapons collection of Count S.D. Sheremetev]. St. Petersburg: tip. M. Stasyulevicha, 1895 [in Russian].
- Nediak, V., ed. *Ukraina – kozatska derzhava: Iliustrovana istoriia ukrainskoho kozatstva u 5175 fotosvitlynakh* [Ukraine – Cossack state: Illustrated history of the Ukrainian Cossacks in 5175 photographs]. Kyiv: Emma, 2004 [in Ukrainian].
- Prokopenko, V.M. “Sabel'nyi portupeyniy podves s kryuchkom-zastezhkoi. Vostochnaya Evropa, Osmanskaya Imperiya — XVI – nachalo XVIII v. [Saber belt hanger with a hook-clasp. Eastern Europe, Ottoman Empire from 16th – to the early 18th centuries].” in *Istoriia davnoi zbroi. Doslidzhennia 2014* [History of antique arms. Researches 2014], ed. D.V. Toichkin, 180-191. Kyiv, 2014 [in Russian].
- Pustovalov, S. “Kompleks ozbroiennia ranoi kozatskoi doby za materialamy rozkopok na o. Baida [Arsenal complex of the early Cossack era on materials of excavations on the island of Bayda].” *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini* [New research on the monuments of the Cossack era in Ukraine] 20 (2011): 147-152 [in Ukrainian].
- Solntsev, F.G. *Drevnosti Rossiiskogo gosudarstva, izdannye po vysochaishemu povelениyu gosudarya imperatora Nikolaya I. Otdelenie III. Bronya, oruzhie, karety i konskaya sbruya* [Antiquities of the Russian State, issued by imperial order of Emperor Nicholas I. Volume III. Armor, weapons, carriages and horse harness]. Moscow: tip. Avgusta Semena, 1853 [in Russian].
- Solntsev, F.G. *Drevnosti Rossiiskogo gosudarstva, izdannye po vysochaishemu povelениyu gosudarya imperatora Nikolaya I. Otdelenie III. Album* [Antiquities of the Russian State, issued by imperial order of Emperor Nicholas I. Volume III. Album]. Moscow: tip. Avgusta Semena, 1853 [in Russian].
- Tikhomirova, E.V., and T.V. Martynova. *Zolotoi vek russkogo oruzheinogo iskusstva: tsarskoe oruzhie i konskoe ubranstvo XVII veka* [The Golden age of russian weapon art: royal weapons and horse furnishings of the 17th century]. Moscow: Voskhozhdenie, 1993 [in Russian].
- Tmenov, V.Kh. “Dva sklepa iz seleniya Uakats [Two crypts from the village of Uakac].” in *Novye materialy po arkheologii Kavkaza v drevnosti i srednevekov'e* [New materials on the archeology of the Caucasus in the ancient and medieval times], ed. V.A. Kuznetsov, 142-153. Ordzhonikidze, 1986 [in Russian].
- Toichkin, D.V. *Kozatska shablia XVII–XVIII st.: istoriko-zbroieznavche doslidzhennia* [Cossack Sabre in 17th–18th cc.: historical study of weapon]. Kyiv: Stylos, 2007 [in Ukrainian].

- Yakobson, A.L. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR. № 17, "Srednekovy Khersones (XII—XIV vv.)"* [Materials and research on the archeology of the USSR. No. 17, "Medieval Chersonese (12th — 14th centuries)"]. Moscow- Leningrad: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1950 [in Russian].
- Alexander, D. "Pisanello's hat. The costume and weapons depicted in Pisanello's medal for John VIII Palaeologus. A discussion of the saber and related weapons." *Gladius* XXIV (2004): 135-186. <http://dx.doi.org/10.3989/gladius.2004.40>
- Bashir, M. *The Arts of the Muslim Knight: The Furusiyya Art Foundation Collection*. Milano: Skira, 2008.
- Gugong Bowuyuan Cang Wenwu Zhenpin Quanji 56: Qing gong wu bei. *The Complete Collection of Treasures of the Palace Museum, Beijing 56: Armaments and Military Provisions*. Palace Museum, Beijing – Hong Kong, 2008.
- Gutowski, J. *Broń i uzbrojenie Tatarów*. Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, 1997.
- Kolba, J.H. "A nagyenyedi és a segesvári lelet." *Folia archaeologica* 41 (1990): 169-192.
- Kovács, S.T. *Splendeur de l'armurerie hongroise*. Bruxelles: Jaspeart, 1999.
- Miller, Y.A. *Russian Arms and Armour*. Leningrad: Avrora, 1982.
- Miller, Y.A. *Kaukasiske Vaben fra Eremitagemuseet, Skt. Petersborg. Caucasian Arms from the State Hermitage Museum*. St. Petersburg. – Næstved: Devantier, 2004.
- Pósta, Béla. *A gyulafehérvári székesegyház sírleletei*. Kolozsvár, 1918.
- Schuckelt, H. *Die Türkische Cammer: Sammlung orientalischer Kunst in der kurfürstlich-sächsischen Rüstammer Dresden*. Dresden: Sandstein Verlag, 2010.
- Temesvary, F. *Waffenschatze und Prunkwaffen in Ungarischen Nationalmuseum*. Budapest: Helikon Verlag, 1992.
- Prokopenko, V.M. "Kratkaya istoriya zastezhek-kryuchkov na Vostoke (chast' I) [A brief history of belt buckle hooks in the East (part I)]." *Kitab Hona*. Accessed December 10, 2018. https://kitabhona.org.ua/costum_axess/obzorkruk1.html [in Russian].
- Prokopenko, V.M. "Kratkaya istoriya zastezhek-kryuchkov na Vostoke (chast' II – Vostochnaya Evropa) [A brief history of belt buckle hooks in the East (part II – Eastern Europe)]." *Kitab Hona*. Accessed December 10, 2018. https://kitabhona.org.ua/costum_axess/obzorkruk2.html [in Russian].
- "Kolchan [Quiver]." The State Hermitage Museum. Accessed December 10, 2018. <http://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/15.+weapons%2c+armor/489674> [in Russian].
- "Naluch [Bow case]." The State Hermitage Museum. Accessed December 10, 2018. <http://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/15.+weapons%2c+armor/516515> [in Russian].
- "Kolchan. Nachalo XVII v. [Quiver. Early 17th century]." Moscow Kremlin Museums. Accessed December 10, 2018. <https://collectiononline.kreml.ru/iss2/items?info=1048> [in Russian].
- "Nakladka [Onlay]." State catalog of the Museum Fund of the Russian Federation. Accessed December 10, 2018. <http://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=3991606> [in Russian].
- "Kryuk kolchannyi [Quivers buckle hooks]" (1). State catalog of the Museum Fund of the Russian Federation. Accessed December 10, 2018. <http://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=729058> [in Russian].
- "Kryuk kolchannyi [Quivers buckle hooks]" (2). State catalog of the Museum Fund of the Russian Federation. Accessed December 10, 2018. <http://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=715482> [in Russian].
- "Kryuk kolchannyi [Quivers buckle hooks]" (3). State catalog of the Museum Fund of the Russian Federation. Accessed December 10, 2018. <http://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=4276732> [in Russian].
- "Kryuk kolchannyi [Quivers buckle hooks]" (4). State catalog of the Museum Fund of the Russian Federation. Accessed December 10, 2018. <http://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=4276706> [in Russian].

- “Kunsthistorisches Museum: Köcher: Pfeilköcher” (1). Kunsthistorisches Museum. Accessed December 10, 2018. www.khm.at/de/object/64c3f779e5/
- “Kunsthistorisches Museum: Köcher: Pfeilköcher” (2). Kunsthistorisches Museum. Accessed December 10, 2018. www.khm.at/de/object/9be5bb3d65/
- “LSH | Pilkoger” (1). LSH. Accessed December 10, 2018. <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44332&viewType=detailView>
- “LSH | Pilkoger” (2). LSH. Accessed December 10, 2018. <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=43726&viewType=detailView>
- “LSH | Pilkoger” (3). LSH. Accessed December 10, 2018. <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44383&viewType=detailView>
- “LSH | Pilkoger Ryssland.” LSH. Accessed December 10, 2018. <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44336&viewType=detailView>
- “Marcin Kober – Portrét Daniela Kubínyiho.” Web umenia. Accessed December 10, 2018. https://www.webumenia.sk/en/dielo/SVK:OGD.O_168
- “Pfeilköcher.” Katalog der Osmanischen Waffen der Museumslandschaft Hessen Kassel. Accessed December 10, 2018. <http://turcica.museum-kassel.de/200367/>
- “Resurrection of Christ. Fragment II.” Arthive. Accessed December 10, 2018. https://arthive.com/giovanbellini/works/234646~Resurrection_of_Christ_Fragment_II
- “Sketches of the Emperor John VIII Palaeologus, a Monk, and a Scabbard.” The Art Institute of Chicago. Accessed December 10, 2018. <http://www.artic.edu/aic/collections/artwork/113568>

Сергій Шаменков

Ладівниці українського козацтва та війська Речі Посполитої XVII ст.

УДК: 94(4)”16”:623.4.07

Ключові слова: ладівниця, лядунка, козаки, Річ Посполита, кавалерія.

Стаття присвячена ладівницям (лядункам) – спеціальної конструкції торбам для зберігання унітарних набойів, що використовувалися у кавалерії Речі Посполитої та українськими козаками у XVII ст. Здійснена спроба типології ладівниць XVII ст. за їх конструктивними особливостями. Проаналізовано масив зображень та музейних предметів, що дозволили зробити висновки щодо датування окремих типів ладівниць.

Serhii Shamenkov

Cartridge belts of Ukrainian Cossacks and the Army of Polish-Lithuanian Commonwealth in 17th Century

UDC: 94(4)”16”:623.4.07

Keywords: cartridge belt, pouch, Cossacks, Commonwealth, cavalry.

The article is devoted to cartridge belts (ladownice) – a special designed pouches for storing paper cartridges used in the cavalry of the Commonwealth and by the Ukrainian Cossacks in the 17th century. An attempt was made to create, using their design features, a typology of the cartridge belts used in the 17th century. An array of images and museum artifacts was analyzed, which made it possible to conclude on the dating of particular types of cartridge belts.

Шаменков Сергій Ігорович

Незалежний дослідник, художник-ілюстратор, скульптор

Shamenkov Serhii

Independent scholar, painter-illustrator, sculptor

e-mail: rogala@striy.org.ua

Українські козаки, беручи участь у різних військових походах у складі армії Речі Посполитої, мали можливість переймати та й вдосконалювати різні європейські нововведення. Серед них були і ладівниці. Наприкінці XVI ст. в європейських арміях почали з'являтися спеціальні конструкції та торби для зберігання готових паперових набоїв (паперова ємність у вигляді циліндра з задалегідь відміреною порцією пороху та кулею). В документах козацтва ладівниці зустрічаються рідко та без докладного опису конструкції. Тим не менш, вони зафіксовані на деяких іконографічних джерелах, а також декілька екземплярів відомі за археологічними знахідками та музейними колекціями. Українські козаки могли використовувати як трофейні, так і спеціально виготовлені зразки ладівниць. Приблизно в 20-ті рр. XVII ст., у зв'язку зі значним поширенням паперового набою («ладунку»), кавалерійські торби-ладівниці для набоїв набули різних форм та конструкцій. У статті наведені різні приклади конструкцій польських та українських козацьких ладівниць, а також залучені шведські зразки. Шведські ладівниці наведені через жваві військові контакти між Шведським королівством з одного боку та Річчю Посполитою і українським козацьким військом з другого, що існували у XVII ст. та призводили до постійного обміну інноваціями у військовій сфері.

Ладівниці, що використовувалися козаками та кавалерією Речі Посполитої в XVII ст., за конструкцією та матеріалами можна поділити на такі типи:

1. Шкіряні ладівниці із сформованими шкіряними циліндричними відділами, які підшиті до стінки.

2. Ладівниці з металевою ємністю зі спаяних між собою циліндрів, розміщених в один або два рядки. Торба, в яку вкладена ємність, могла виготовлятися зі шкіри, тканини або комбінувати обидва ці матеріали.

3. Шкіряні прямокутні ладівниці з дерев'яною вставкою всередині із просвердленими в ній отворами в один або два рядки.

4. Шкіряні прямокутні ладівниці з дерев'яною вставкою, яка має кришку, прикрашену металевою бляхою із гравірованим декором, вставками з емалей тощо.

В документах епохи зустрічаються різні варіації назви: «ладівниці», «лядунки», «ледунки», тому ми також будемо вживати ці назви. Лядунки XVII ст. мали кілька різних конструкцій. Перша з них уявляла собою зшиті між собою прямокутні шматки шкіри, які згинали таким чином, що одна частина утворювала кришку, а на другій, яку вона прикривала, формували ряд циліндричних ємностей¹, до яких вкладалися готові набой в паперових гільзах. Дві таких прості лядунки зберіглися, зокрема, в шведському музеї Livrustkammaren (№ 32231 та 32232) (Рис. 1, а, б)². Подібна за конструкцією лядунка збереглася і в Музеї Війська Польського (№ MWP 25012) (Рис. 1, д)³, а також зображення такого типу лядунки міститься на надгробку Жолкевських 1630-х років в Костелі святого Лаврентія м. Жовкви (Рис. 3, а). Кришка лядунки, що накривала набой, могла містити тиснений або вишитий декоративний орнамент.

Інший варіант уявляв собою прямокутну пласку чи об'ємну торбу, в середині якої або прямо на стінці з шкіри було нашито чи сформовано потрібну кількість циліндрів (6, 8, 10). Зразок такої лядунки також зберігається в шведському музеї Livrustkammaren (№ 32227) (Рис. 1, в)⁴.

Рис. 1. (праворуч) Лядунки в музейних експозиціях Швеції (а-г) та Польщі (д): (а) - № 32231 (© The Royal Armoury, Stockholm); (б) - № 32232 (© The Royal Armoury, Stockholm); в - № 32227 (© The Royal Armoury, Stockholm); (г) - № 32229 (© The Royal Armoury, Stockholm); (д) - № MWP 25012.

¹ Циліндричні ємності могли бути сформовані як з того ж шматка шкіри (Рис. 1, а, б), так і могли дошиватися окремо (Рис. 1, д).

² (а) - "LSH | Patronväska" (1), LSH, accessed May 10, 2019, <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=69011&viewType=detailView> (б) - "LSH | Patronväska" (2), LSH, accessed May 10, 2019, <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=69012&viewType=detailView>

³ "Torba," Zaciężna Rota Piechoty Polskiej, accessed October 16, 2018, www.rotapijesza.pl/ekwipunek/torba.html

⁴ "LSH | Patronväska" (3), LSH, accessed May 10, 2019, <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=69007&viewType=detailView>

а

б

в

г

д

Рис. 2. (ліворуч) Лядунки, знайдені на полі битви під Берестечком: (а, в) - Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви»; (б, г) - Рівненський обласний краєзнавчий музей (фото автора).

Вона має прямокутний корпус 100 на 215 мм зі світлої шкіри, на задню стінку якого прикріплено 8 шкіряних циліндрів, а шкіряна кришка покрита зверху зеленим оксамитом.

Другий тип лядунок з'явився приблизно наприкінці 1640-х рр. та використовувався українськими козаками та можливо кавалеристами польського коронного війська (Рис. 2). Це шкіряна прямокутна ємність, всередину якої вставлено залізну коробку, що повторювала форму шкіряної торби. Всередині коробки знаходилися спаяні між собою циліндричні трубки, розташовані в один чи два ряди. Кількість набоїв в таких лядунках сягала від 8–10 до 30. Використання описаних ладівниць козаками підтверджується завдяки знахідкам під час розкопок козацької переправи на місці Берестецької битви 1651 р., які проводилися І. К. Свешніковим, і зараз експонуються в музеях м. Рівне та с. Плешева. На місці битви було знайдено чотири цілі та одну фрагментовану ладівницю⁵. Одна з них складається зі шкіряної ємності, що вигнута назовні, наче повторюючи риси тіла, лицьова її частина має орнамент у вигляді рисок; всередині неї знаходилися 13 трубок, розташованих в один ряд; кришка не збереглася. Інші знайдені на місці переправи ладівниці мали вигляд шкіряного футляра, всередину якого вставлялася спаяна з трубок ємність. Ці ладівниці розраховані на більшу кількість набоїв (від 20 до 32), що розміщувалися в двох рядах металевих трубок. Всередині однієї з них на момент знахідки знаходилося 22 набої з кулями діаметром 12–13 мм. В одній з ладівниць залізні трубки мали в висоту приблизно 8 см, діаметр їх складав 1,4 см.

Лядунка була знайдена разом з пряжкою і ремнем до підвішування її через плече чи на пояс. Третя та четверта лядунка, аналогічні за типом та конструкцією, мали всередині 30 та 26 металевих спаяних між собою трубок. Остання зі знайдених ладівниць також мала два ряди трубок, але вона знайдена фрагментованою, тому важко простежити скільки трубок, що в ній містилися. Набої прикривалися шкіряною кришкою, що доходила до середини лицьової частини лядунки. Шкіряний футляр пошитий зі шматків шкіри, ремінь до лядунки виготовлено з двох шарів шкіри, зшитих по краям. Ми не можемо стверджувати достеменно, кому саме належали ці лядунки, але вочевидь, в першу чергу, вони використовувалися в козаками, які несли кінну або комбіновану службу на манер драгунів.

Серед збережених артефактів, описів пограбованого козаками майна, згадок в тестах та живописних зображень зустрічаємо не тільки шкіряні лядунки, але й криті тканиною, іноді прикрашені додатково орнаментом, позументом тощо. Такого типу лядунка зі шкіри, крита зверху неї тканиною (зеленим оксамитом) зберігається в колекції шведського музею Livrustkammaren (№ 3222) (Рис. 1, г)⁶. Невелика за розміром (105 на 180 мм), прямокутна та трохи вигнута лядунка мала металеву ємність, всередині якої знаходилися 16 залізних циліндрів. Торба пошита зі шкіри, верх якої обшито оксамитом зеленого кольору. Кришка неправильної трикутної форми (аналогічна кришка зображена на рельєфі в Жовкві) застібалася на плетений шовковий гудзик та петельку, носилася на пасі з шкіри, критим зеленим оксамитом.

Криті оксамитом лядунки поряд з просто шкіряною згадуються в переліку вкрадених під час Хмельниччини речей. Зокрема, було вкрадено: «ладовъничку акъсамитъную за золотыхъ деветь, ладовницю великую скураную за золотыхъ пультаора»⁷. Лядунки згадуються в документах у різний спосіб, більшість згадок не несуть

⁵ І.К. Свешніков, *Битва під Берестечком* (Рівне: СПД Нестеров С.Б., 2008), 298-299.

⁶ "LSH | Patronväska sammet," LSH, accessed May 10, 2019, <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=69009&viewType=detailView>

⁷ *Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*, Ч. 3, Т. 4, "Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого" (Киев: Акц. Об. печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914), 308.

детальних описів, наприклад «*muszkiet i ładownicę*»⁸. В деяких подаються більш детальні описи, так в тестаменті 1622 р. згадані криті тканиною ладівниці «*ładownica czerwona i druga błękitna*»⁹.

Ладівниця на 40 ладунков за 28 грошей у 1627 р. згадується серед цін та переліку предметів спорядження польських гусар¹⁰. Г. де Боплан у своєму описі України 1640-х рр., описуючи спорядження польського офіцера панцерної хоругви, згадує про пласку шкіряну лядунку для набоїв. Водночас, описуючи спорядження польських гусар, він взагалі не згадує про лядунку¹¹.

В польському тестаменті 1660 р. згадується «*ładownicza aksamitna karmazynowa, sznury karmazynowe u niej*»¹², тобто ладівниця в цьому випадку підвішувалася на кармазинових шнурах. В тестаменті 1687 р. згадано лядунку підхорунжого «*ładowniczkę ze srebra za 12 zł*»¹³. Я. Х. Пасек згадує в 1660 р.: «*Między inszemi rzeczami Synowa Ładownica została na rzemiennym Pasie a w Skórę powleczone*»¹⁴. Р. Сікора в свої книзі «*Husaria pod Wiedniem 1683*» наводить згадку про гусарську лядунку в інвентарі: «*1670 roku po husarzu Kazimierzu Borkowskim*», «*ładownica y olstra floren piętnaście*»¹⁵. В інвентарях початку XVIII ст., що стосуються опису речей часів Яна Собеського, згадується «*Ładownica z ładunkami żelaznemi*»¹⁶. Отже, ще на початку XVIII ст. лядунки зі спаяними трубками використовувалися. В інвентарі

польського гусара 1712 р. згадано стару ладівницю, «*ładownicza safianem pokryta, stara*», яка крита тканиною, а не металевою бляхою¹⁷.

Якщо козаки користувалися простими шкіряними лядунками, то представники козацької старшини мали більш вишукані зразки. Серед речей козацького писаря Михайла Восхевича в 1663 р. згадується «*ледунка суконная красная, поясъ, тесьма, запряжники и наконечники серебряные*», в осавула Семена Кулженка «*ледунка суконная*»¹⁸. Можливо, в цих випадках зазначено не шкіряні лядунки, криті тканиною, але повністю пошиті з сукна. В якості перев'язку згадується пояс з тасьми зі срібною гарнітурою. На деяких зображеннях звертає увагу те, що лядунки не показані чітко геометричної форми, а так би мовити з м'якими формами та кутами, можливо це і є такі суконні лядунки. Складається враження, що всередині немає металевої паяної скриньки. Зображення такої лядунки червоного кольору міститься, зокрема, на шляхтичі з полотна Альтамонте, що показує елекцію короля Августа Сильного 1696 р. (Рис. 4, а)¹⁹. Ладівницю зеленого кольору, шиту золотом, показано на полотні, що зображує битву під Хотином 1674 р. (Рис. 4, б)²⁰. Багато прикрашені лядунки, покриті тканиною та золотим шитвом використовував гетьман І. Самойлович. Серед опису речей гетьмана Самойловича зустрічаємо «*ледунки шитие золотом одна по атласу зеленомъ*

⁸ Natalia Biłous, "Testamenty wojskowych poległych i zmarłych na Wołyniu w XVII w.," *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 64, no. 2 (2016): 217.

⁹ "Fragment testamentu koniokrada Adama Pęgowskiego (1622)," *Nie tylko czarownice*, accessed May 10, 2019, <https://nietylkoczarownice.blogspot.com/2018/07/fragment-testamentu-koniokrada-adama.html>

¹⁰ Radosław Sikora, *Fenomen Husarii* (Torun: MADO, 2005), 155-156.

¹¹ Г. Л. де Боплан, *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн* (Київ: Наукова думка, 1990), 191.

¹² Marek Bebak, *Franciszek Lilius. Życie i twórczość na tle epoki* (Kraków: Musica Iagellonica, 2018), 367.

¹³ Biłous, "Testamenty wojskowych poległych i zmarłych," 213.

¹⁴ J.C. Pasek, *Pamiętniki* (Lwów, 1857), 270.

¹⁵ Radosław Sikora, *Husaria pod Wiedniem 1683* (Warszawa: Erica, 2012.), 26.

¹⁶ Krzysztof Kossarzecki, *Ad Villam Novam*, tom VII, "Źródła do dziejów Sobieskich z Archiwum w Mińsku i zbiorów francuskich" (Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie, 2012), 135.

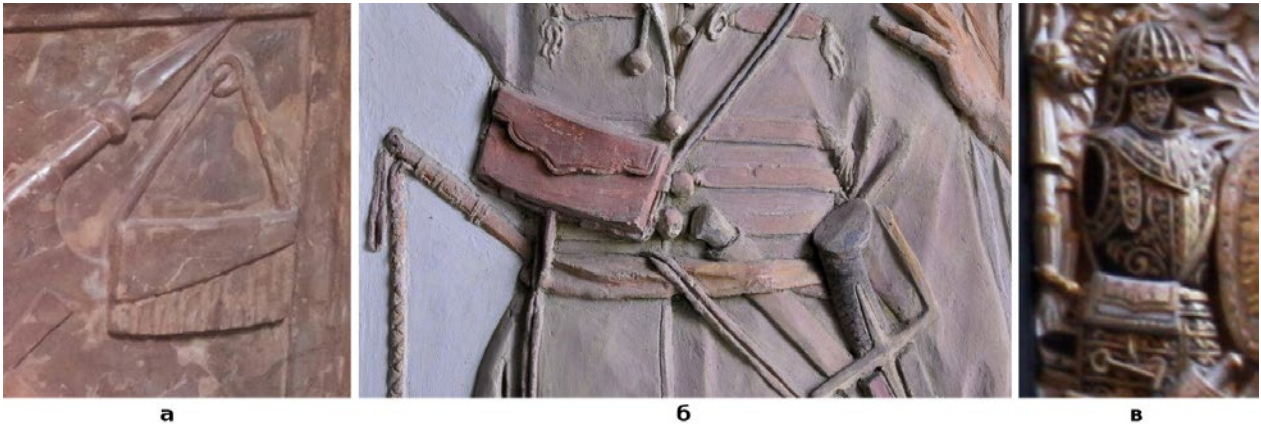
¹⁷ "Husarski inwentarz," *Kresy*, accessed May 10, 2019, <https://kresy.pl/kresopedia/husarski-inwentarz/>

¹⁸ *Книги разрядныя, по официалнымъ оныхъ спискамъ, изданныя съ высочайшаго соизволенія II-мъ отдѣленіемъ собственной Его Императорскаго Величества канцеляріи*, т. 1 (С.-Петербургъ, 1855), 1032-1033.

¹⁹ "Sejm elekcyjny 1697 roku (Elekcja Augusta II)," *Kolekcja Zamku Królewskiego w Warszawie*, accessed May 10, 2019, https://kolekcja.zamek-krolewski.pl/obiekt/kolekcja/Malarstwo/miejsce_powstania/Polska/id/ZKW_1533_ab

²⁰ *Грані світу. Україна-Польща: єдність зброї крізь віки* (Київ: Грані -Т, 2007), 34.

Рис. 3. Рельєфи з зображеннями лядунок: (а) - рельєф з надгробку Жолкевських в костелі м. Жовква, Україна; (б) - рельєф 1640-х років «Шляхтич та Смерть» з костьолу в м. Тарлові, Польща (© Radosław Szleszyński); (в) - рельєф з костелу м. Пелплін, Польща.

другая по бархату по черномъ, лядунка шита по красномъ бархату золотом и серебром»²¹.

Здавалося б, такий корисний предмет спорядження як лядунка мав би бути широко представлений в іконографії, але це далеко не так. Зображення лядунок на скульптурних рельєфах чи в графіці не такі вже й численні. Це може бути пов'язано з тим, що кавалеристи мали при сидлі пістолети в ольстрах, у спеціальних відділеннях яких тримали деяку кількість готових набоїв, а також із тим, що цей вид спорядження тільки почав поширюватися.

Західноєвропейські майстри живопису першої половини XVII ст. дуже рідко зображували лядунки на кавалеристах. Зрідка їх розміщували на постатях вершників П. Снаерс. На його полотнах вони однакові – невеликі та плоскі (Рис. 5, а). Відомий шведський військовий та художник, учасник польсько-шведської війни Ю. Лемке (Johan Philip Lemke) мав можливість замальовувати військових та спорядження з натури. За тими малюнками в подальшому було зроблено гравюри та великі живописні полотна. На одному з полотен, що показує сутичку шведської кавалерії та татар у битві під Варшавою у 1656 р., на кавалеристі зображена лядунка прямокутної форми з округлими боками, вочевидь без металевої вставки всередині (Рис. 5, б)²².

Хронологічно одне з перших зображень лядунки, із сформованими циліндричними відділами та трикутним клапаном, поряд з іншими предметами спорядження та озброєння важкого кавалериста, міститься на надгробному рельєфі Жолкевських з костелу м. Жовква (Рис. 3, а), який датується 1623–1636 рр. Звертає увагу несиметричний трикутний клапан лядунки – такий принцип конструкції клапана ми спостерігаємо також на одній з ладівниць з Livrustkammaren (Швеція) (Рис. 1, г). Як би це не здавалося дивним, на численних нагробках та зображеннях польських гусар, а також панцерних XVII ст. не показано ладівниць. Ми майже не зустрінемо лядунок на гравюрах та полотнах майстрів, що ретельно зображали як козаків, так і представників різних видів кавалерії Речі Посполитої. На фігурах козаків, польських гусар та інших кавалеристів з гравюр В. Гондіуса чи А. ван Вестерфельда не показано лядунок. На постатях гусар чи панцерних з полотна Альтамонте, що показують події під Хотином в 1674 р., лядунок також не показано, натомість лядунка присутня на представнику легкої кавалерії (Рис. 4, б). Також вони є на зображенні шляхтича (також легкого кавалериста) з гравюри авторства W. Blaeu, A. Boy, S. Savery, що показує облогу Смоленська в 1634 р. Постаць шляхтича знаходиться поряд з картушем, прямокутну

²¹ “Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову,” в *Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией*, т. 8 (С.-Петербург, 1884), 1081-1084.

²² “Karl X Gustav – en våghals på tronen,” *Popular historia*, accessed May 10, 2019, <https://popularhistoria.se/sveriges-historia/kungar-drottningar/karl-x-gustav-en-vaghals-pa-tronen>

Рис. 4. (а) - шляхтич з полотна Альтамонте, що зображує елекцію короля Августа Сильного 1696 р. (© Zamek Królewski w Warszawie); (б) - фрагмент полотна, що зображує битву під Хотиним 1674 року; (в) - портрет легкого кавалериста, приблизно 1630-ті роки XVII ст.

лядунку він носить через праве плече (Рис. 5, в)²³. На портреті легкого кавалериста 1630-х рр. невідомого майстра добре видно невелику, криту тканиною лядунку (Рис. 4, в)²⁴. Зрідка лядунки розміщували серед предметів «арматури» навколо портретів, так, як це зробив на гравюрі 1669 р. з зображенням Владислава Валовича художник L. Willatz (Рис. 5, г)²⁵. Кілька зображень, датованих серединою XVII ст., нам відомо за скульптурними рельєфами, на яких представлено два різних варіанти ладівниць. На рельєфі 1640-х рр. «Шляхтич та Смерть» з костьолу в м. Тарлові показана невелика прямокутна лядунка зі шкіряним покриттям червоного кольору та фігурно вирізаною кришкою (Рис. 3, б). Добре видно спосіб кріплення до лядунки, вочевидь, шкіряного паска. Ладівниця трапецієподібної форми зображена на рельєфі з костьолу міста Пелплін в Польщі (Рис. 3, в)²⁶. За зображеннями видно, що шкіряна кришка ладівниці могла бути не тільки трикутної форми,

але й з фігурним вирізом, та вочевидь з тисненням по шкірі. На трапецієподібній лядунці з м. Пелплін ми бачимо невелику кришку в формі мисика, зверху якої зображено шитво з рослинним мотивом.

Лядунки підвішувалися через плече на тонких шкіряних ремінцях, пасах з тасьми, та зрідка на шнурах. На тих лядунках, де ремінці не збереглися, їх ширину можна простежити за отворами в місцях кріплення. На ремінцях лядунок ставили рамочні прості пряжки, а в самому кінці XVII ст. паралельно почали використовувати також і широкі реміні з рамочними, метеликоподібними, фігурними мідними пряжками, з запряжниками та металевими закінченнями, які знаходилися на спині.

Третій та четвертий типи лядунок відрізняються від попередніх як конструктивно, так і декором кришки. На відміну від попередніх зразків та типів, отвори для набоїв не формуються зі

²³ "Odsiecz Smoleńska pod wodzą Władysława IV w 1634 r.," Wikimedia Commons, accessed May 10, 2019, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Odsiecz_Smole%C5%84ska_pod_wodz%C4%85_W%C5%82adys%C5%82awa_IV_w_1634_r.jpg Користуючись можливістю, хочу висловити вдячність Р. Сікорі за допомогу в пошуку ілюстративних джерел.

²⁴ "Portrait of an Unidentified Soldier," Pinterest, accessed May 10, 2019, <https://www.pinterest.com/pin/776659898214634773/?nic=1>

²⁵ "Uładzistał Vałovič," Wikimedia Commons, accessed May 10, 2019, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:U%C5%82adzis%C5%82a%C5%AD_Va%C5%82ovi%C4%8D_%D0%A3%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B7%D1%96%D1%81%D0%BB%D0%B0%D1%9E_%D0%92%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%87_\(L._Willatz,_1669\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:U%C5%82adzis%C5%82a%C5%AD_Va%C5%82ovi%C4%8D_%D0%A3%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B7%D1%96%D1%81%D0%BB%D0%B0%D1%9E_%D0%92%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%87_(L._Willatz,_1669).jpg)

²⁶ "Pelplin Cathedral," Wikimedia Commons, accessed May 10, 2019, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pelplin_Katedra_069.jpg

№1 (2019)

Рис. 5. (а) - фрагмент полотна роботи П. Снаерса, перша половина XVII ст. (фотографія автора); (б) - фрагмент полотна битва під Варшавою 1656 р., роботи Ю. Лемке (© Nationalmuseum); (в) - зображення шляхтича з гравюри осада Смоленська в 1634 році, авторства W. Blaeu, A. Boy, S. Savery (© National Museum in Kraków); (г) - фрагмент гравюри 1669 року з зображенням Владислава Валовича, роботи L. Willatz.

шкіри та не є паяними металевими, а висвердлені в суцільному масиві дерев'яного прямокутника. Такому прямокутнику надавали вигнутої форми, отвори в ньому могли розміщуватися як в один, так і в два ряди, а сама лядунка покривалася шкірою. В деяких випадках кришка лядунки прибивалася одразу з тильного боку до дерев'яної частини. На відміну від попередніх зразків, де кришка закривала лядунку до половини, тепер кришки повністю покривали передній бік лядунки. Кришки таких ладівниць могли містити чеканну або гравіровану металеву бляху. В деяких лядунках набої прикривала не одна, а кілька кришок: перша з тонкої шкіри прикривала набої, друга була шкіряною з металевою декорованою бляхою, третя – з тонкої шкіри, що в свою чергу зберігала декоровану бляху від пошкоджень. Такого типу лядунка зберігається в Музеї-Арсеналі, відділі Львівського історичного музею (Рис. 6, а).

Лядунки з дерев'яними вставками з висвердленими отворами з'являються в європейських арміях досить пізно. Зокрема, в кінноті Речі Посполитої та можливо в козаків вони поширюються лише на рубежі XVII–XVIII ст. Один з перших відомих екземплярів таких ладівниць з дерев'яною вставкою, який датується XVIII ст., походить з колекції Livrustkammaren у Швеції (№ 25694)²⁷. Ладівниця з колекції львівського Музею-Арсеналу, датована XVIII ст., також має дерев'яну вставку, помітну на фото (Рис. 6, а). Оскільки малі дерев'яні прямокутні вставки для малої кількості унітарних набоїв відомі у XVII ст. (вони містилися в шкіряних мішечках піхотинців, чи можливо драгун, які, як відомо, також воювали здебільшого в піших бойових формаціях), можна припустити, що лядунки 3 та 4 типів з'явилися наприкінці XVII ст. У більш ранній період як серед збережених в музеях експонатів, так і серед зображень епохи,

²⁷ "LSH | Patronväska" (4), LSH, accessed May 10, 2019, <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=62248&viewType=detailView>

Рис. 6. Лядунки четвертого типу: (а) - лядунка із колекції Арсеналу, м. Львів, Україна (фотографії автора); (б) - замальовка лядунки із колекції Національного музею в Кракові, Польща (© National Museum in Kraków).

кавалерійські ладівниці з дерев'яними вставками з висвердленими отворами на 10 та більше набоїв відсутні. Так само і лядунки з металевими пластинами на кришці, що містили орнаменти, герби, кавалерські хрести, судячи зі збережених артефактів та зображень епохи, з'явилися наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Зокрема,

металева пластина міститься на ладівниці, датованій часом правління короля Яна Собеського (останніми десятиріччями XVII ст.) (Рис. 6, б)²⁸. Металева орнаментована пластина на ладівниці згадується у гетьмана П. Полуботка: «Лядунка, доска сребреная съ чернью»²⁹. Саме такого зразка лядунок найбільше і збереглося в музейних

²⁸ "Ikongrafia. Militaria, mundury, elementy uzbrojenia, sceny batalistyczne z XIII–XIX w.," Search archives, accessed May 10, 2019, <https://szukajwarchiwach.pl/29/678/0/12/763#tabSkany>

²⁹ Чтения в императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском университете, т. 3, "Книга

колекціях, в тому числі в Польщі та Україні. Так, наприклад, велика кількість таких лядунок представлена в експозиціях Музею Війська Польського в Варшаві (Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie) та Національного музею в Кракові (Muzeum Narodowe w Krakowie)³⁰.

Протягом першої половини XVII ст. лядунки поступово входили до комплексу спорядження українських козаків та кавалеристів Речі Посполитої. Основний тип конструкцій цього періоду – лядунки на різну кількість набоїв (від десятка та більше), зі сформованими шкіряними або з спаяними металевими циліндрами. Футляри до таких лядунок виготовляли зі шкіри чи різних гатунків матерії, або крили зверху тонкої

шкіри сукном або шовковою тканиною. Кришка таких лядунок могла мати форму трикутника чи невеликого прямокутника, або прямокутника з фігурним вирізом-миском; така кришка покривала верхню половину лядунки. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. в європейських арміях та у кавалеристів Речі Посполитої з'являються прямокутні лядунки зі вставками з цільного масиву деревини, в яких були висвердлені отвори для набоїв. Такі лядунки також мали кришки, покриті шкірою та іноді прикрашені металевими пластинами з накладним, чеканим або гравірованим орнаментом, гербами, арматурою тощо, які повністю покривали передню частину лядунки.

Бібліографія

Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3, Т. 4, “Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого.” Киев: Акц. Об. печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914.

Боплан, Г. Л. де. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн.* Київ: Наукова думка, 1990.

Грані світу. Україна-Польща: єдність зброї крізь віки. Київ: Грані –Т, 2007.

Книги разрядныя, по оффициальнымъ оныхъ спискамъ, изданныя съ высочайшаго соизволения II-мъ отдѣленіемъ собственной Его Императорскаго Величества канцеляріи. Т. 1. С.-Петербургъ, 1855.

“Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову.” В *Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией.* Т. 8, 949 – 1204. С.-Петербургъ, 1884.

Свешніков, І.К. *Битва під Берестечком.* Рівне: СПД Нестеров С.Б., 2008.

Чтения в императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском университете. Т. 3, “Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков.” Москва, 1862.

Bebak, Marek. *Franciszek Lilius. Życie i twórczość na tle epoki.* Kraków: Musica Iagellonica, 2018.

Biłous, Natalia. “Testamenty wojskowych poległych i zmarłych na Wołyniu w XVII w.” *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 64, no. 2 (2016): 211-224.

пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков” (Москва, 1862), 39.

³⁰ Zdzisław Żygulski, *Stara Broń w Polskich Zbiorach* (Gdańsk-Warszawa: Krajowa Agencja. Wydawnicza, 1984) 75-79. “Katalog MNK,” Muzeum Narodowe w Krakowie, accessed May 10, 2019, <http://katalog.muzeum.krakow.pl/pl/category/materials/podobrazie/drewno?page=79>

Kossarzecki, Krzysztof. *Ad Villam Novam*. Tom VII, "Źródła do dziejów Sobieskich z Archiwum w Mińsku i zbiorów francuskich." Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie, 2012.

Pasek, J.C. *Pamiętniki*. Lwow, 1857.

Sikora, Radosław. *Fenomen Husarii*. Torun: MADO, 2005.

Sikora, Radosław. *Husaria pod Wiedniem 1683*. Warszawa: Erica, 2012.

Żygulski, Zdzisław. *Stara Broń w Polskich Zbiorach*. Gdańsk-Warszawa: Krajowa Agencja. Wydawnicza, 1984.

"Fragment testamentu koniokrada Adama Pęgowskiego (1622)." Nie tylko czarownice. Accessed May 10, 2019. <https://nietylkoczarownice.blogspot.com/2018/07/fragment-testamentu-koniokrada-adama.html>

"Husarski inwentarz." Kresy. Accessed May 10, 2019. <https://kresy.pl/kresopedia/husarski-inwentarz/>

"Ikonografia. Militaria, mundury, elementy uzbrojenia, sceny batalistyczne z XIII-XIX w." Search archives. Accessed May 10, 2019. <https://szukajwarchiwach.pl/29/678/0/12/763#tabSkany>

"Karl X Gustav – en våghals på tronen." Popular historia. Accessed May 10, 2019. <https://popularhistoria.se/sveriges-historia/kungar-drottningar/karl-x-gustav-en-vaghals-pa-tronen>

"Katalog MNK." Muzeum Narodowe w Krakowie. Accessed May 10, 2019. <http://katalog.muzeum.krakow.pl/pl/category/materials/podobrazie/drewno?page=79>

"LSH | Patronväska" (1). LSH. Accessed May 10, 2019. <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=69011&viewType=detailView>

"LSH | Patronväska" (2). LSH. Accessed May 10, 2019. <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=69012&viewType=detailView>

"LSH | Patronväska" (3). LSH. Accessed May 10, 2019. <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=69007&viewType=detailView>

"LSH | Patronväska" (4). LSH. Accessed May 10, 2019. <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=62248&viewType=detailView>

"LSH | Patronväska sammet." LSH. Accessed May 10, 2019. <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=69009&viewType=detailView>

"Odsiecz Smoleńska pod wodzą Władysława IV w 1634 r." Wikimedia Commons. Accessed May 10, 2019. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Odsiecz_Smole%C5%84ska_pod_wodz%C4%85_W%C5%82adys%C5%82awa_IV_w_1634_r.jpg

"Pelplin Cathedral." Wikimedia Commons. Accessed May 10, 2019. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pelplin_Katedra_069.jpg

"Portrait of an Unidentified Soldier." Pinterest. Accessed May 10, 2019. <https://www.pinterest.com/pin/776659898214634773/?nic=1>

"Sejm elekcyjny 1697 roku (Elekcja Augusta II)." Kolekcja Zamku Królewskiego w Warszawie. Accessed May 10, 2019. https://kolekcja.zamek-krolewski.pl/obiekt/kolekcja/Malarstwo/miejsce_powstania/Polska/id/ZKW_1533_ab

"Torba." Zaciężna Rota Piechoty Polskiej. Accessed October 16, 2018. www.rotapiesz.pl/ekwipunek/torba.html

"Uładzistaŭ Wałovič." Wikimedia Commons. Accessed May 10, 2019. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:U%C5%82adzis%C5%82a%C5%AD_Va%C5%82ovi%C4%8D_%D0%A3%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B7%D1%96%D1%81%D0%BB%D0%B0%D1%9E_%D0%92%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%87_\(L._Willatz,_1669\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:U%C5%82adzis%C5%82a%C5%AD_Va%C5%82ovi%C4%8D_%D0%A3%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B7%D1%96%D1%81%D0%BB%D0%B0%D1%9E_%D0%92%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%87_(L._Willatz,_1669).jpg)

References

- Arkhiv Yugo-zapadnoi Rossii, izdavaemyi vremennoi komissiei dlya razbora drevnikh aktov, sostoyashchei pri Kievskom, Podol'skom i Volynskom general-gubernatore* [Archive of Southwest Russia, published by the interim commission for the analysis of ancient acts, consisting of the Kiev, Podolsky and Volyn governor-general]. Part. 3, Vol. 4, "Akty, odnosyashchiesya k epokhe Bogdana Khmel'nitskogo [Acts relating to the era of Bohdan Khmelnytsky]." Kyiv: Akts. Ob. pech. i izd. dela N. T. Korchak-Novitskogo, 1914 [in Russian].
- Boplan, H. L. de. *Opys Ukrainy, kilkokh provintsii Korolivstva Polskoho, shcho tiahnutsia vid kordoniv Moskovii do hranyts Transilvanii, razom z yikhnyimi zvychaiamy, sposobom zhyttia i vedennia voien* [Description of Ukraine, or Regions of the Kingdom of Poland between Muscovy and Transylvania, together with their customs, lifestyles and wars]. Kyiv: Naukova dumka, 1990 [in Ukrainian].
- Hrani svitu. Ukraina-Polshcha: yednist zbroi kriz viky* [The facets of the world. Ukraine-Poland: unity of arms over the centuries]. Kyiv: Hrani -T, 2007 [in Ukrainian].
- Knigi razryadnyya, po offitsial'nym onykh spiskam», izdannyya s» vysochaishago soizvoleniya II-m» otdeleniem» sobstvennoi Ego Imperatorskago Velichestva kantselyarii* [Discharge books, according to official lists, published with the highest permission of the II-m separate department of His own Imperial Majesty the Chancellery]. Vol. 1. St. Petersburg, 1855 [in Russian].
- "Opis' dvizhimogo imushchestva, prinadlezhavshego malorossiiskomu getmanu Ivanu Samoilovichu i ego synov'yam, Grigoriyu i Yakovu [Inventory of movable property owned by hetman Ivan Samoilovich and his sons, Gregory and Jacob]." In *Russkaya istoricheskaya biblioteka, izdavaemaya Arkheograficheskoi komissiei* [Russian Historical Library, published by the Archaeographic Commission]. T. 8, 949 – 1204. St. Petersburg, 1884 [in Russian].
- Svieshnikov, I.K. *Bytva pid Berestechkom* [The Battle of Berestechko]. Rivne: SPD Nesterov S.B., 2008 [in Ukrainian].
- Chteniya v imperatorskom Obshchestve Istorii i Drevnostei Rossiiskikh pri Moskovskom universitete* [Readings at the Imperial Society of History and Antiquities of Russia at Moscow University]. Vol. 3, "Kniga pozhitkam byvshego chernigovskogo polkovnika Pavla Polubotka i detei ego, Andrey a i Yakova Polubotkov [The book of the belongings of the former Chernigov colonel Pavel Polubotka and his children, Andrei and Yakov Polubotkov]." Moscow, 1862 [in Russian].
- Bebak, Marek. *Franciszek Lilius. Życie i twórczość na tle epoki*. Kraków: Musica Iagellonica, 2018.
- Biłous, Natalia. "Testamenty wojskowych poległych i zmarłych na Wołyniu w XVII w." *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 64, no. 2 (2016): 211-224.
- Kossarzecki, Krzysztof. *Ad Villam Novam*. Tom VII, "Źródła do dziejów Sobieskich z Archiwum w Mińsku i zbiorów francuskich." Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie, 2012.
- Pasek, J.C. *Pamiętniki*. Lwow, 1857.
- Sikora, Radosław. *Fenomen Husarii*. Torun: MADO, 2005.
- Sikora, Radosław. *Husaria pod Wiedniem 1683*. Warszawa: Erica, 2012.
- Żygulski, Zdzisław. *Stara Broń w Polskich Zbiorach*. Gdańsk-Warszawa: Krajowa Agencja. Wydawnicza, 1984.
- "Fragment testamentu koniokrada Adama Pęgowskiego (1622)." Nie tylko czarownice. Accessed May 10, 2019. <https://nietylkoczarownice.blogspot.com/2018/07/fragment-testamentu-koniokrada-adama.html>
- "Husarski inwentarz." Kresy. Accessed May 10, 2019. <https://kresy.pl/kresopedia/husarski-inwentarz/>
- "Ikonoграфия. Militaria, mundury, elementy uzbrojenia, sceny batalistyczne z XIII-XIX w." Search archives. Accessed May 10, 2019. <https://szukajwarchiwach.pl/29/678/0/12/763#tabSkany>
- "Karl X Gustav – en våghals på tronen." Popular historia. Accessed May 10, 2019. <https://popularhistoria.se/sveriges-historia/kungar-drottningar/karl-x-gustav-en-vaghals-pa-tronen>

- “Katalog MNK.” Muzeum Narodowe w Krakowie. Accessed May 10, 2019. <http://katalog.muzeum.krakow.pl/pl/category/materials/podobrazie/drewno?page=79>
- “LSH | Patronväska” (1). LSH. Accessed May 10, 2019. <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=69011&viewType=detailView>
- “LSH | Patronväska” (2). LSH. Accessed May 10, 2019. <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=69012&viewType=detailView>
- “LSH | Patronväska” (3). LSH. Accessed May 10, 2019. <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=69007&viewType=detailView>
- “LSH | Patronväska” (4). LSH. Accessed May 10, 2019. <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=62248&viewType=detailView>
- “LSH | Patronväska sammet.” LSH. Accessed May 10, 2019. <http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=69009&viewType=detailView>
- “Odsiecz Smoleńska pod wodzą Władysława IV w 1634 r.” Wikimedia Commons. Accessed May 10, 2019. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Odsiecz_Smole%C5%84ska_pod_wodz%C4%85_W%C5%82adys%C5%82awa_IV_w_1634_r.jpg
- “Pelplin Cathedral.” Wikimedia Commons. Accessed May 10, 2019. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pelplin_Katedra_069.jpg
- “Portrait of an Unidentified Soldier.” Pinterest. Accessed May 10, 2019. <https://www.pinterest.com/pin/776659898214634773/?nic=1>
- “Sejm elekcyjny 1697 roku (Elekcja Augusta II).” Kolekcja Zamku Królewskiego w Warszawie. Accessed May 10, 2019. https://kolekcja.zamek-krolewski.pl/obiekt/kolekcja/Malarstwo/miejsce_powstania/Polska/id/ZKW_1533_ab
- “Torba.” Zaciężna Rota Piechoty Polskiej. Accessed October 16, 2018. www.rotapiesza.pl/ekwipunek/torba.html
- “Uładzisaŭ Vałovič.” Wikimedia Commons. Accessed May 10, 2019. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:U%C5%82adzis%C5%82a%C5%AD_Va%C5%82ovi%C4%8D_%D0%A3%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B7%D1%96%D1%81%D0%BB%D0%B0%D1%9E_%D0%92%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%87_\(L._Willatz,_1669\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:U%C5%82adzis%C5%82a%C5%AD_Va%C5%82ovi%C4%8D_%D0%A3%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B7%D1%96%D1%81%D0%BB%D0%B0%D1%9E_%D0%92%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%87_(L._Willatz,_1669).jpg)

Сергій Шаменков

Реконструкція балтеуса – пояса римського легіонера другої половини I – початку II ст. н.е.

УДК: 94(37):355.666

Ключові слова: римська армія, Північне Причорномор'я, реконструкція, балтеус.

Стаття присвячена реконструкції поясів римських легіонерів періоду Принципату, зокрема тих, що могли використовуватися римськими солдатами у Північному Причорномор'ї. З цього регіону походять археологічні знахідки деталей римських поясів-балтеусів, що дозволяють при залученні аналогій з сусідніх регіонів відтворити технологію виготовлення і зовнішній вигляд таких поясів. У статті представлено два пояси, відтворені на підставі знахідок з регіону.

Serhii Shamenkov

Reconstruction of the balteus – the belt of the Roman legionary of the second half 1st – early 2nd Century AD

UDC: 94(37):355.666

Keywords: Roman Army, Northern Black Sea coast, reconstruction, balteus.

The article is devoted to the reconstruction of the belts of the Roman legionnaires of the Principate period, in particular those that could be used by Roman soldiers in the Northern Black Sea coast. From this region, archaeological finds of parts of the Roman belts (baltei) originate, which allow the reproduction of the production technology and the appearance of such belts when drawing analogies from neighboring regions. The article presents two belts reproduced on the basis of findings from the region.

Шаменков Сергій Ігорович

Незалежний дослідник, художник-ілюстратор, скульптор

Shamenkov Serhii

Independent scholar, painter-illustrator, sculptor

e-mail: rogala@striy.org.ua

Експериментальна археологія допомагає зрозуміти процес, методи виготовлення предметів минулого, в тому числі військового спорядження, та дає можливість перевірити їхні властивості та функціональність під час тестування.

Елементи військового спорядження римського легіонера відрізняли їх як окрему соціальну групу, мали риси індивідуальної та статусної самоідентифікації, а якість предметів та деталей слугували наочним підтвердженням заслуг та місця солдата в ієрархічному середовищі.

Пояс-балтеус був важливою частиною військового одягу римлян. Легіонери носили декоровані металевими пластинами шкіряні пояси, які відрізняли їх від осіб цивільних професій. Пояс на пряжці одягався зверху на туніку чи обладунок і прикрашався бронзовими гравірованими накладками або рельєфними чеканими, чи значно рідше – литими накладками. В I ст. н.е. легіонери носили два пояси, на одному з яких кріпився гладіус (меч), а на другому, з лівого боку, – пугіо (кинджал). Десь наприкінці I – на початку II ст. н.е. від двох поясів почали відмовлятися, залишивши один з пугіо, а меч почали носити на плечовій портупейі. На поясах в період, що ми розглядаємо, кинджали пугіо носилися легіонерами з лівого боку, а центуріонами – з правого. Також існував варіант, коли солдати відмовлялися від використання пугіо, а на поясі з правого боку носили меч, так, як зафіксовано на метопах монументу в Адамклісі, що встановлений після перемог імператора Траяна над даками на початку II ст. н.е.

В цей же час поступово виходить з військової моди суспензорій (фартух зі смуг шкіри) з круглими накладками та підвісками у вигляді листя, лунниць тощо. Згідно з зображеннями на рельєфах, короткі суспензорії використовують не тільки легіонери часів Траяна, але й легіонери часів імператора Адріана, що знайшло відображення на кількох рельєфах та вотивних фігурках воїнів, знайдених на території

Північного Причорномор'я (Ольвія). Для декоративного ефекту накладки іноді покривали сріблом, лудили, декорували емалевими вставками. Можна виділити основні мотиви зображень на накладках: солярний (концентричні кола), геометричний, рослинний орнамент та сюжетні зображення. До сюжетних зображень відносяться зображення капітолійської вовчиці, зображення божеств, імператора та орнамент зі сценами полювання¹.

Пряжки римських поясів могли бути литі чи чеканні, а також могли містити чеканні чи гравіровані рослинні чи геометричні орнаменти. Матеріал та оздоблення поясних гарнітур залежали від матеріальних можливостей та смаку конкретного легіонера. Військове спорядження було в тому числі й оздоблене. Перші державні майстерні з виготовлення спорядження з'явилися за правління імператора Діоклетіана (284–305)², а в період Принципату спорядження та озброєння виготовлялося мандрівними майстернями чи майстернями при легіонах³. Легіонери, замовляючи та оплачуючи предмети спорядження, споряджали себе так, як вони того бажали згідно зі своїми матеріальними можливостями, художнім смаком та своєрідною регіональною військовою модою⁴.

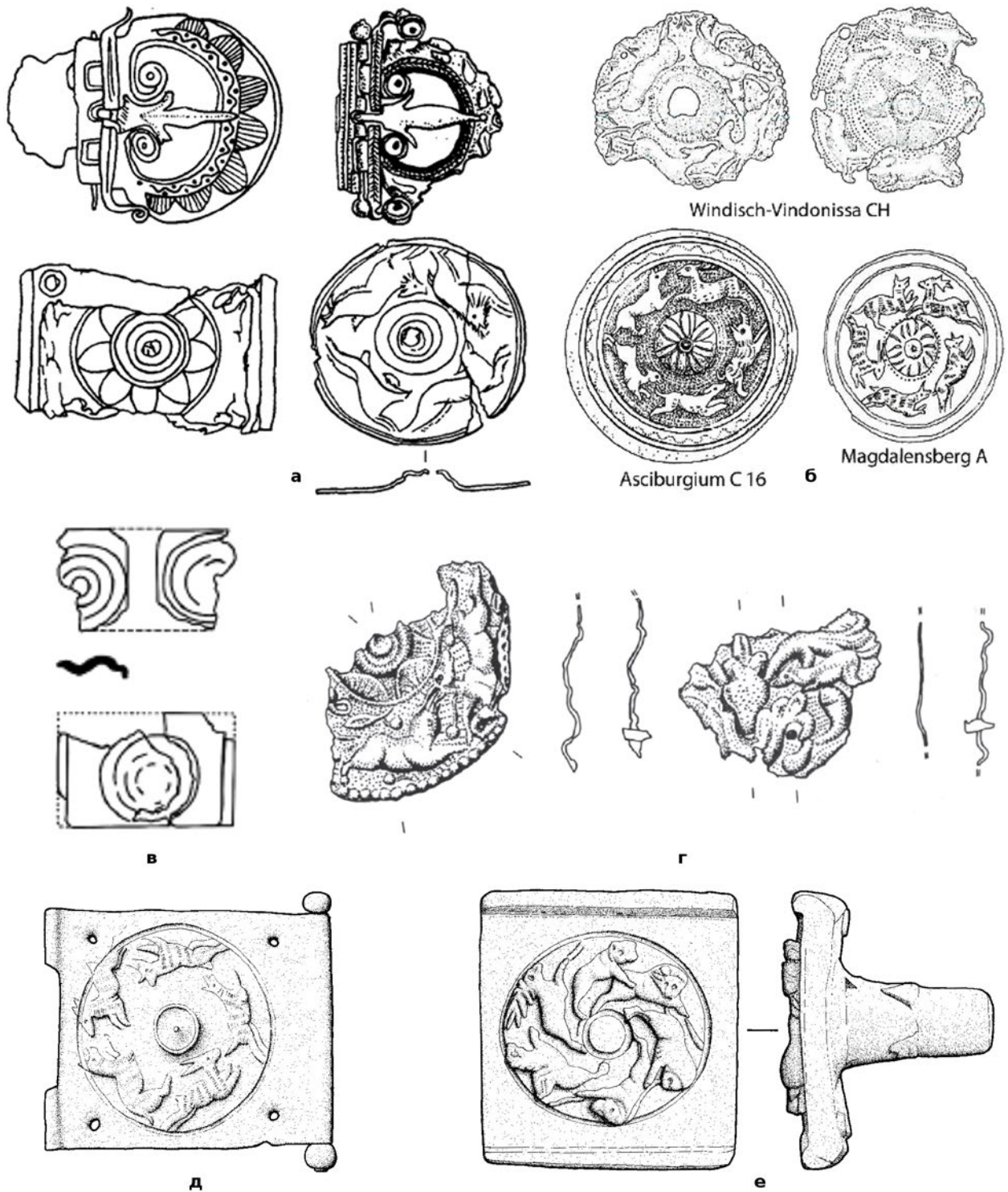
Існують свідчення про використання поясів римськими легіонерами у Північному Причорномор'ї. Вже за імператора Траяна (98–117) кордони Риму поширилася на територію північного узбережжя Чорного моря. Після закінчення війн з даками з Мезії до Таврики були переведені підрозділи I Італійського легіону, у Тірі та Ольвії перебували солдати V Македонського легіону. З території Північного Причорномор'я походять знахідки деталей римського військового спорядження, зокрема поясів. Тут знайдено зокрема кілька пельтоподібних пряжок та накладок, які датуються другою половиною I ст. н.е. та які могли використовуватися солдатами римських легіонів, що перебували чи базувалися на наших

¹ M.C. Bishop, and J.C.N. Coulston, *Roman military equipment from the Punic Wars to the fall Rome* (London: B.T. Batsford Ltd, 1993), 97.

² Андрей Негин, “Вооружение римской армии эпохи принципата: экономические, и организационные аспекты производства и снабжения,” *Stratum plus. Археология и культурная антропология*, 4 (2014): 17.

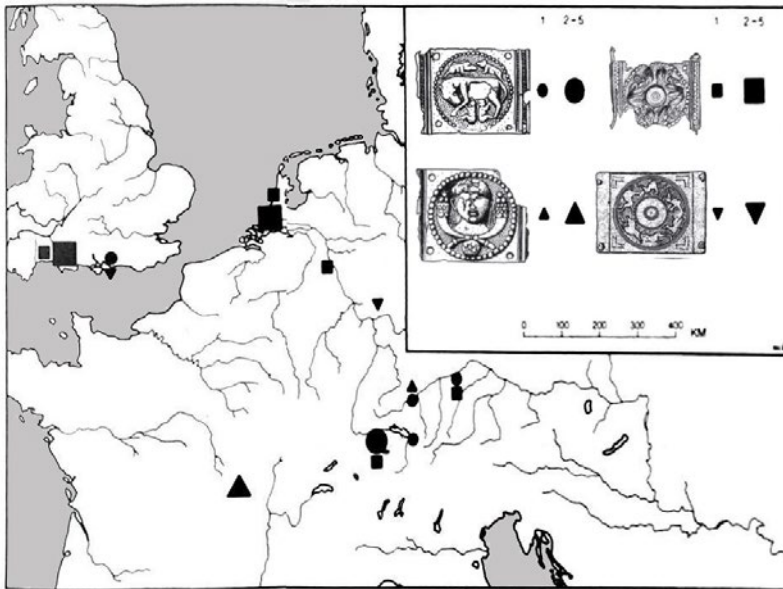
³ Андрей Негин, *Римское церемониальное и турнирное вооружение* (Санкт-Петербург: Факультет филологии и искусств СПбГУ, Нестор-История, 2010), 188–189.

⁴ Александр Махлаюк, и Андрей Негин, *Римские легионы в бою* (Москва: Яуза, 2009), 335–336.

Рис. 1. (а) – Знахідки елементів поясів на території святилища Гурзуфське Сідло в Криму, за Н.Г. Новиченковим;
 (б) – диски до поясних накладок з мисливською сценою із Віндонісси та Асцібургіума, за E. Deschler-Erb;
 (в) – фрагменти накладок з території Румунії, за Coriolan Horațiu Oprescu; (г) – фрагменти диску від кріплення пугіо
 з мисливською сценою з Віндонісси, за E. Deschler-Erb; (д) – накладка з мисливською сценою із Магдаленсбергу,
 за M.C. Bishop; (е) – штамп з Віндонісси, за M.C. Bishop.

Рис. 2. Сюжетні поясні накладки та місця їх знахідок в Західній Європі.

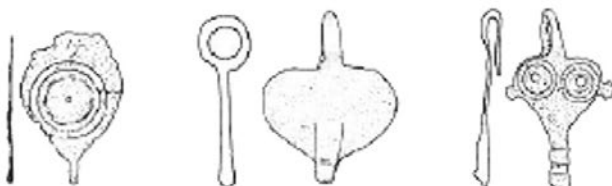
а

б

в

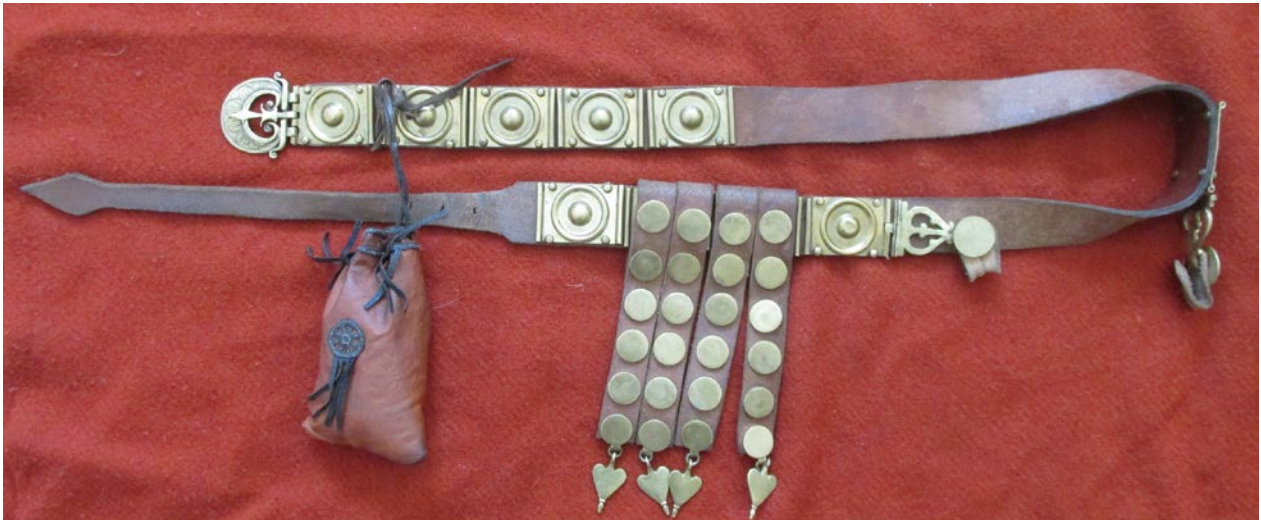
г

д

Рис. 3. (а) – Пельтовидна частина клямри з експозиції Ялтинського історико-літературного музею, Крим (фото автора); (б, в) – елементи поясного набору з експозиції музею в м. Магдаленсберг (Австрія); (г) – закінчення суспензоріїв з Віндонісси, за E. Deschler-Erb; (д) – римський рельєф періоду імператорів Траяна та його наступника Адріана, за E. Deschler-Erb.

Рис. 4. Реконструкція пояса легіонера. Пряжка відтворена за зразком, що був знайдений на території святилища Гурзуфське Сідло, Крим. Накладки за зразками, знайденими на території Румунії та з аналогічними накладками з Віндонісси. Копія закінчення суспензорію зроблена за випадковою знахідкою з території Білгород-Дністровського (Тіри). Це закінчення у формі сердечка цікаве тим, що є повністю литим, разом з отвором, в той час як більшість подібних деталей чеканні, його кінець загнуто, але серед артефактів з Віндонісси також є литі закінчення суспензоріїв у формі сердечок з аналогічним отвором (Рис. 3, г).

теренах з другої половини I ст. до початку II ст. н.е. З метою вивчення матеріального світу римських легіонерів Північного Причорномор'я було зроблено дві реконструкції легіонерських поясів цього періоду, засновані на археологічних знахідках.

На реконструкції першого поясу (Рис. 4) розміщено литу пряжку жовтого металу, відтворену за взірцем пряжки, знайденої на території святилища Гурзуфське Сідло (Рис. 1, а)⁵. Пряжку виготовлено методом литва по воско-вій моделі. На території цього святилища було знайдено кілька пряжок та металевих пластин.

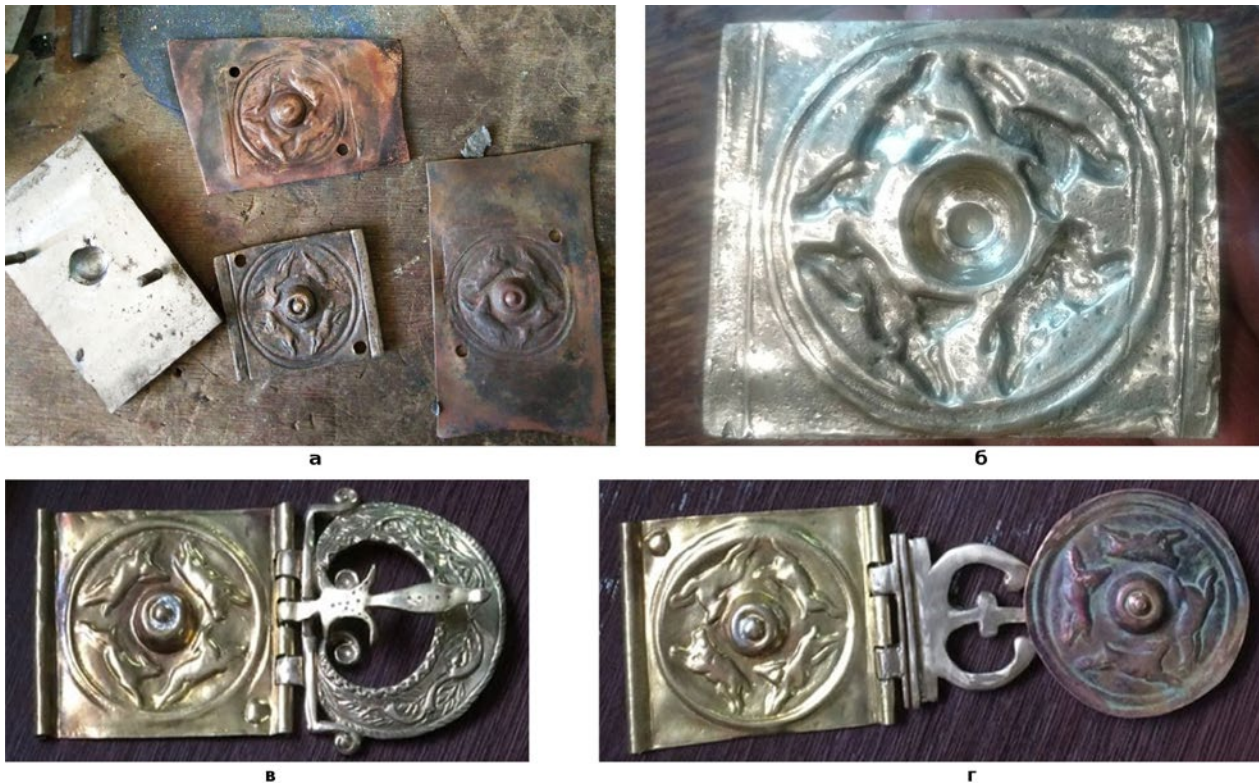
Стилістично взята за зразок пряжка подібна до так званих норіко-паннонських поясів першої половини I ст. н.е. Накладки стилістично наслідують зразки, знайдені на території Румунії (Рис. 1, в)⁶, Криму⁷, а також західноєвропейські зразки. Ми вирішили відтворити таку особливість військової моди, як скорочення довжини суспензоріїв військових поясів наприкінці I – на початку II ст. н.е. Ця нова мода на короткі суспензорії відображена на римських рельєфах періоду імператорів Траяна та його наступника Адріана (Рис. 3, д).

Другий пояс легіонера (Рис. 6) також

⁵ Н. Г. Новиченкова, "Римское военное снаряжение из святилища у перевала Гурзуфское Седло," *Вестник Древней истории*, 2 (1998): 51–67.

⁶ Coriolan Horațiu Opreanu, "From 'στρατοπέδων' to Colonia Dacica Sarmizegetusa. A File of the Problem," *Ephemeris Napocensis* XXII (2012): 130.

⁷ Михаил Трейстер, "Римляне в Пантикапее," *Вестник Древней истории*, 2 (1993): 56–58.

Рис. 5. Процес виготовлення поясних накладок:

(а) – матриця для чеканки; (б-г) – процес виготовлення та стан перед посрібленням.

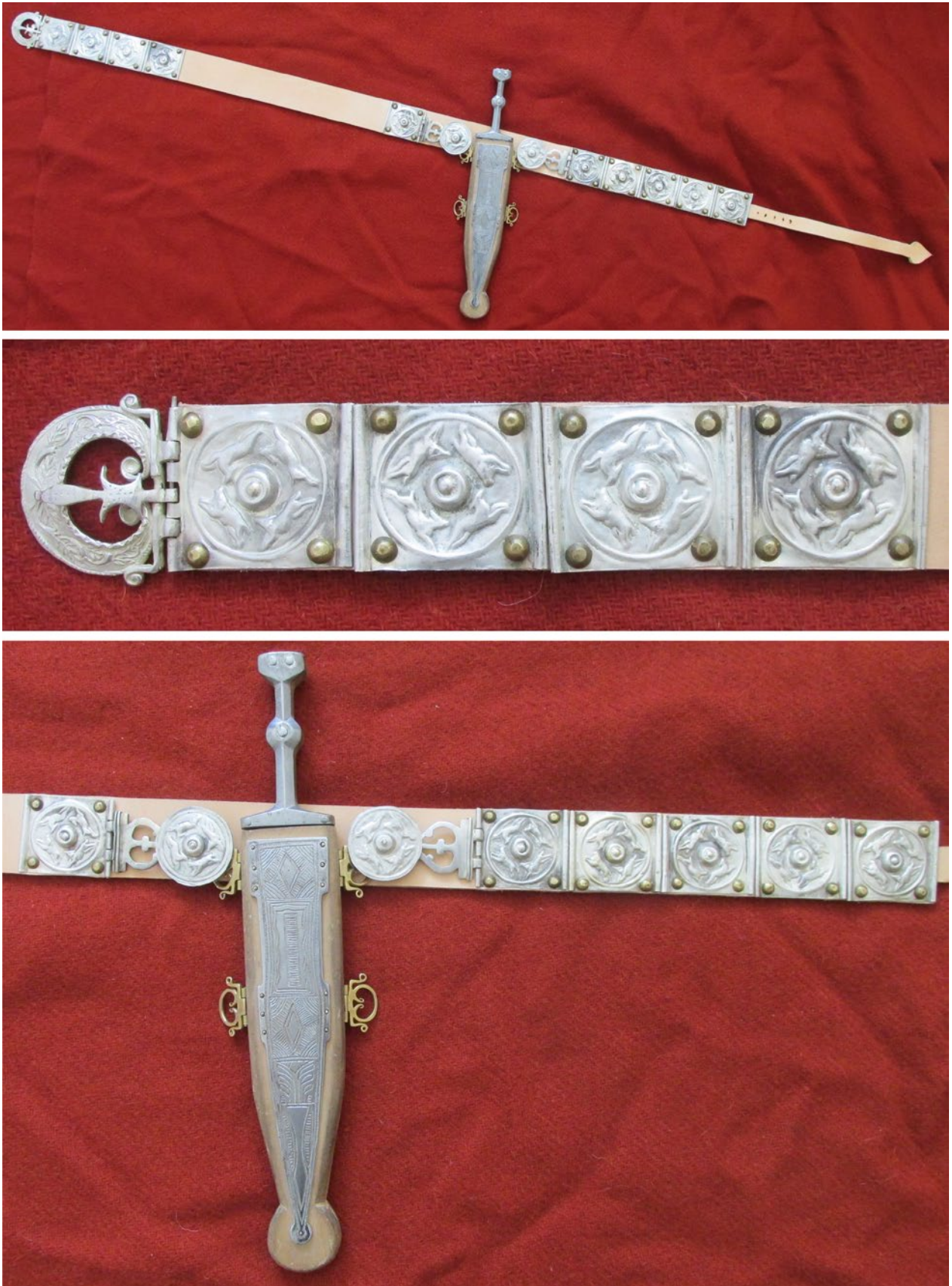
реконструйовано на підставі знахідок з території Криму. При реконструкції пряжки використано пельтоподібний фрагмент, що експонується в краєзнавчому музеї м. Ялта (Рис. 3, а) та зразки литих з жовтого металу пряжок схожої конструкції, на поверхні пельти міститься рослинний орнамент. В якості декору для накладок використано знахідку з території святилища Гурзуфське Сідло – круглу пластину так званого «мисливського типу» з чеканим зображенням тварин, які рухаються по колу (Рис. 1, а). Такі округлі деталі в свою чергу кріпилися до накладок, до яких підвішувався римський кинджал – пугіо. Декор цього фрагменту відомий за норіко-паннонськими легіонерськими поясами першої половини I ст. н.е.⁸. Оригінальна знахідка з території святилища Гурзуфське Сідло виконана з бронзи методом чеканки та посріблена. На жаль, опубліковано було лише промальовку знахідки, але на ній видно, що малюнок

та виконання дещо спрощені порівняно з доволі вишуканими зразками з Віндонісси та Асцібургіума (Рис. 1, б, г)⁹. Малюнок рельєфу дещо «розмитий», менш ретельно пророблено тло та тварини, коло та кант не мають чітко геометричної форми. Можливо, це пов'язано з тим, що цей зразок був копією, можливо провінційною, більш витонченого зразка, або ж легіонний майстер, який виготовляв цей елемент, був менш здібним. Для того, щоб зберегти цю дещо спрощену примітивну стилістику зразка, було вирішено відтворювати рельєф та форму елементів пояса з урахуванням цих особливостей. При реконструкції було відтворено спосіб виготовлення – чеканка пластини міді на бронзовій матриці, з додатковою прочеканкою поверхні та посрібленням у подальшому (Рис. 5). Враховуючи те, що оригінальна знахідка є лише фрагментом поясної гарнітури, нами були використані за зразок синхронні в часі та виконанні

⁸ S. Hoss, "Cingulum Militare: Studien zum Römischen Soldatengürtel des 1. bis 3. Jh. n. Chr., 39." (Doctoral Thesis, Leiden University, 2014), Taf. 39, <http://hdl.handle.net/1887/23627>

⁹ E. Deschler-Erb, "Funde aus Asciburgium. Römische Militärausrüstung aus Kastell und Vicus von Asciburgium," in *Schriftenreihe der Unteren Denkmalbehörde Bd. 17* (Duisburg, 2012), 55, 57.

Рис. 6. Пояс-балтеус у фінальному варіанті.
Накладки прибиті до ремня рослинної вичинки, покритого оливковою олією.

Рис. 7. Реконструкція легіонерських поясів другої половини I – початку II ст. н.е.

накладки та деталі, до яких підвішувався кинджал-пугіо, виконані в тій же сюжетній стилістиці. Біля десятка деталей поясів з подібними сюжетами було знайдено на території Швейцарії, Німеччини, Британії та Австрії, що свідчить про популярність сюжету (Рис. 2)¹⁰. Такого типу коло від накладки з «мисливською сценою», виготовлені з тонкої бронзи, діаметром 6,2 см, походить, зокрема, з Мерс-Асбергу (Німеччина), а деталь

з Магдаленсбергу (Австрія) (Рис. 1, д) має діаметр 6 см. З Віндонісси (Швейцарія) походять 5 таких пластин в різному стані збереження, діаметр їх приблизно однаковий, 5,3 см. Накладки з мисливським сюжетом походять також з Чічестеру (Велика Британія), Аугсбургу, Гофгайму, Асцібургіуму (Німеччина). З Віндонісси також походить матриця для чеканки накладок з подібною сценою (Рис. 1, е)¹¹.

¹⁰ M. Dawson, ed. *Roman military equipment: The accoutrements of war : proceedings of the Third Roman Military Equipment Research Seminar* (Oxford: B.A.R., 1987), 123.

¹¹ Bishop, and Coulston, *Roman military equipment*, 193.

За розмірами всі ці накладки не надто відрізняються. Так, наприклад, зразок з Аугсбургу (*Augusta Videlicum*) має ширину 4,7 см, висоту 4,6 см. Деталі відтворених поясів мають такі розміри: накладки першого поясу (з концентричними колами) мають 3,5 см у висоту і 5,5 см у ширину, другого поясу (з мисливським сюжетом) – 5,4 мм у ширину і 4,5 мм у висоту.

Те, що з одного місця (Магдаленсберг) походять і накладки, і кола, дає підстави вважати, що ці накладки могли використовуватися разом як гарнітура всього пояса (Рис. 3, б, в)¹². Зовнішній вигляд такого пояса, який носив легіонер в Північному Причорномор'ї в другій половині I – на початку II ст. н.е., ми й намагалися відтворити (Рис. 7).

Бібліографія

- Трейстер, Михаил. “Римляне в Пантикапее.” *Вестник Древней истории* 2 (1993): 50–58.
- Махлаюк, Александр, и Андрей Негин. *Римские легионы в бою*. Москва: Яуза, 2009.
- Негин, Андрей. “Вооружение римской армии эпохи принципата: экономические, технологические и организационные аспекты производства и снабжения.” *Stratum plus. Археология и культурная антропология* 4 (2014): 15–138.
- Негин, Андрей. *Римское церемониальное и турнирное вооружение*. Санкт-Петербург: Факультет филологии и искусств СПбГУ, Нестор-История, 2010.
- Новиченкова, Н. Г. “Римское военное снаряжение из святилища у перевала Гурзуфское Седло.” *Вестник Древней истории* 2 (1998): 51–67.
- Bishop, M.C., and J.C.N. Coulston. *Roman military equipment from the Punic Wars to the fall Rome*. London: B.T. Batsford Ltd, 1993.
- Dawson, M., ed. *Roman military equipment: The accoutrements of war : proceedings of the Third Roman Military Equipment Research Seminar*. Oxford: B.A.R., 1987.
- Deschler-Erb, Eckhard. “Funde aus Asciburgium. Römische Militärausrüstung aus Kastell und Vicus von Asciburgium.” In *Schriftenreihe der UnterenDenkmalbehörde Bd. 17*. Duisburg, 2012.
- Hoss, Stefanie. “Cingulum Militare: Studien zum Römischen Soldatengürtel des 1. bis 3. Jh. n. Chr., 39” Doctoral Thesis, Leiden University, 2014. <http://hdl.handle.net/1887/23627>
- Opreanu, Coriolan Horațiu. “From ‘στρατόπεδον’ to Colonia Dacica Sarmizegetusa. A File of the Problem.” *Ephemeris Napocensis* XXII (2012): 113–135.
- “Norisch-pannonische Frauentracht.” Legio XIII Gemina. Accessed May 10, 2019. http://www.legxiii.at/fotos_HT_norisch-pannonisch.html

References

- Treister, Mikhail. “Rimliane v Pantkepeie [Romans in Panticapaeum].” *Vestnik Drevnei istorii* 2 (1993): 50–58 [in Russian].
- Makhlayuk, Aleksandr, and Andrei Negin. *Rimskie legiony v boyu [Roman legions in battle]*. Moscow: Yauza, 2009 [in Russian].
- Negin, Andrei. “Vooruzhenie rimskoi armii epokhi printsipata: ekonomicheskie, i organizatsionnye aspekty proizvodstva i snabzheniya [Armament of the roman army during the principate: economic, technological and organizational aspects of production and supply].” *Stratum plus. Roman eagles and sarmatian dragons* 4 (2014): 15–138 [in Russian].

¹² “Norisch-pannonische Frauentracht,” Legio XIII Gemina, accessed May 10, 2019, http://www.legxiii.at/fotos_HT_norisch-pannonisch.html

- Negin, Andrey. *Rimskoye tseremonialnoye i turnirnoye vooruzheniye* [Roman ceremonial and tournament weapons]. St. Petersburg: Faculty of Philology and Arts, St. Petersburg State University, Nestor-Istoriya, 2010 [in Russian].
- Novichenkova, N. G. "Rimskoye voyennoye snariazheniye iz sviatilishcha u perevala Gurzufskoye Sedlo [Roman military equipment from the sanctuary at the Gurzuf Saddle]" *Vestnik Drevnei istorii* 2 (1998): 51–67 [in Russian].
- Bishop, M.C. and J.C.N. Coulston. *Roman military equipment from the Punic Wars to the fall Rome*. London: B.T. Batsford Ltd, 1993.
- Dawson, M., ed. *Roman military equipment: The accoutrements of war : proceedings of the Third Roman Military Equipment Research Seminar*. Oxford: B.A.R., 1987.
- Deschler-Erb, Eckhard. "Funde aus Asciburgium. Römische Militärausrüstung aus Kastell und Vicus von Asciburgium." In *Schriftenreihe der UnterenDenkmalbehörde Bd. 17*. Duisburg, 2012.
- Hoss, Stefanie. "Cingulum Militare: Studien zum Römischen Soldatengürtel des 1. bis 3. Jh. n. Chr., 39." Doctoral Thesis, Leiden University, 2014. <http://hdl.handle.net/1887/23627>
- Opreanu, Coriolan Horațiu. "From 'στρατόπεδον' to Colonia Dacica Sarmizegetusa. A File of the Problem." *Ephemeris Napocensis* XXII (2012): 113–135.
- "Norisch-pannonische Frauentracht." Legio XIII Gemina. Accessed May 10, 2019. http://www.legxiii.at/fotos_HT_norisch-pannonisch.html

Сергій Шаменков

Досвід реконструкції римських щитів кінця I – початку II ст. н.е.

УДК: 94(37):623.445.35

Ключові слова: римська армія, Північне Причорномор'я, реконструкція, skutum, umbo, розпис.

Стаття присвячена реконструкції римських щитів, що могли використовуватися солдатами підрозділів, що перебували на початку II ст. н.е. в Тірі. Здійснено експеримент з відтворення технології виготовлення римських щитів, заснований на інформації з відомих нам джерел. При експерименті зроблено реконструкцію чотирьох щитів (skutumів) різних форм і з різними варіантами розпису, заснованого на зображеннях, що можуть стосуватися підрозділів, які несли службу в Північному Причорномор'ї.

Serhii Shamenkov

The Experience of the Reconstruction of the Roman Shields of the late 1st – early 2nd Centuries AD

UDC: 94(37):623.445.35

Keywords: Roman Army, Northern Black Sea Region, reconstruction, scutum, umbo, painting.

The article is devoted to the reconstruction of Roman shields that could have been used by soldiers of units situated in early 2nd century AD in Tyras. An experiment was carried out on the reproduction of the technology of manufacturing Roman shields, based on information from known sources. At the experiment, the reconstruction was made of four shields (scuta) of various shapes and with different variants of painting, based on images that can be related to the units that carried the service in the Northern Black Sea region..

Шаменков Сергій Ігорович

Незалежний дослідник, художник-ілюстратор, скульптор

Shamenkov Serhii

Independent scholar, painter-illustrator, sculptor

e-mail: rogala@striy.org.ua

Одним з напрямів військово-історичної реконструкції є експерименти з відтворення речей з минулого (предметів озброєння, одягу, спорядження і побуту), які дозволяють краще зрозуміти різноманітні аспекти їх використання. У межах діяльності військово-історичної групи «VEMI» («Вексиліяція військ Нижньої Мезії»), що займається реконструкцією матеріального світу, спорядження та озброєння римських воїнів з гарнізонів підрозділів, що перебували на початку II ст. н.е. в Тірі (суч. м. Білгород-Дністровський Одеської обл.), здійснено експеримент з реконструкції римських щитів (скутумів) останньої чверті I – початку II ст. н.е.

Зі зрозумілих причин сучасний реконструктор, прагнучи відтворити такі складні предмети захисного спорядження римських легіонерів, як скутум, стикається з низкою проблем та питань. Ремісничі технології або втрачені, або достатньо витратні, тому більшість обирає більш простий шлях, шлях імітації. Для цього використовують сучасну пресовану з тирси фанеру, вигинають її, потім клеять шкіру чи полотно на сучасних синтетичних клеях, та покривають сучасними олійними, акриловими чи такими ж сучасними художніми темперними фарбами на синтетичній основі. Слід зазначити, що цей шлях суперечить самій ідеї реконструкції, тому силами групи реконструкції «VEMI» було здійснено експеримент з відтворення технології виготовлення римських щитів, заснований на інформації з відомих нам джерел.

Зброя та предмети спорядження легіонерів в період Принципату (I–III ст. н.е.) виготовлялися в різних майстернях, у тому числі і при легіонах, на місцях постійної чи тимчасової дислокації. Своє спорядження легіонери оплачували з власного жалування¹. Елементи військового спорядження римського легіонера відрізняли його як представника окремої соціальної групи,

вони мали риси індивідуальної та статусної самоідентифікації, а якість предметів та деталей слугували наочним підтвердженням заслуг та місця жовніра в ієрархічному середовищі. В результаті з'являлися зразки, які відображали як локальні особливості, так і особисті смаки солдата. Тут треба відмітити, що запозичення елементів озброєння та спорядження в супротивників Імперії також мали місце. Тому не дивно, що уявлення про існування однотипного комплексу озброєння та спорядження на всій території імперії не відповідає дійсності².

Враховуючи ці місцеві локальні особливості підрозділів, ми намагаємось реконструювати різні зразки римського захисного спорядження, в даному випадку кілька видів щитів римських легіонерів.

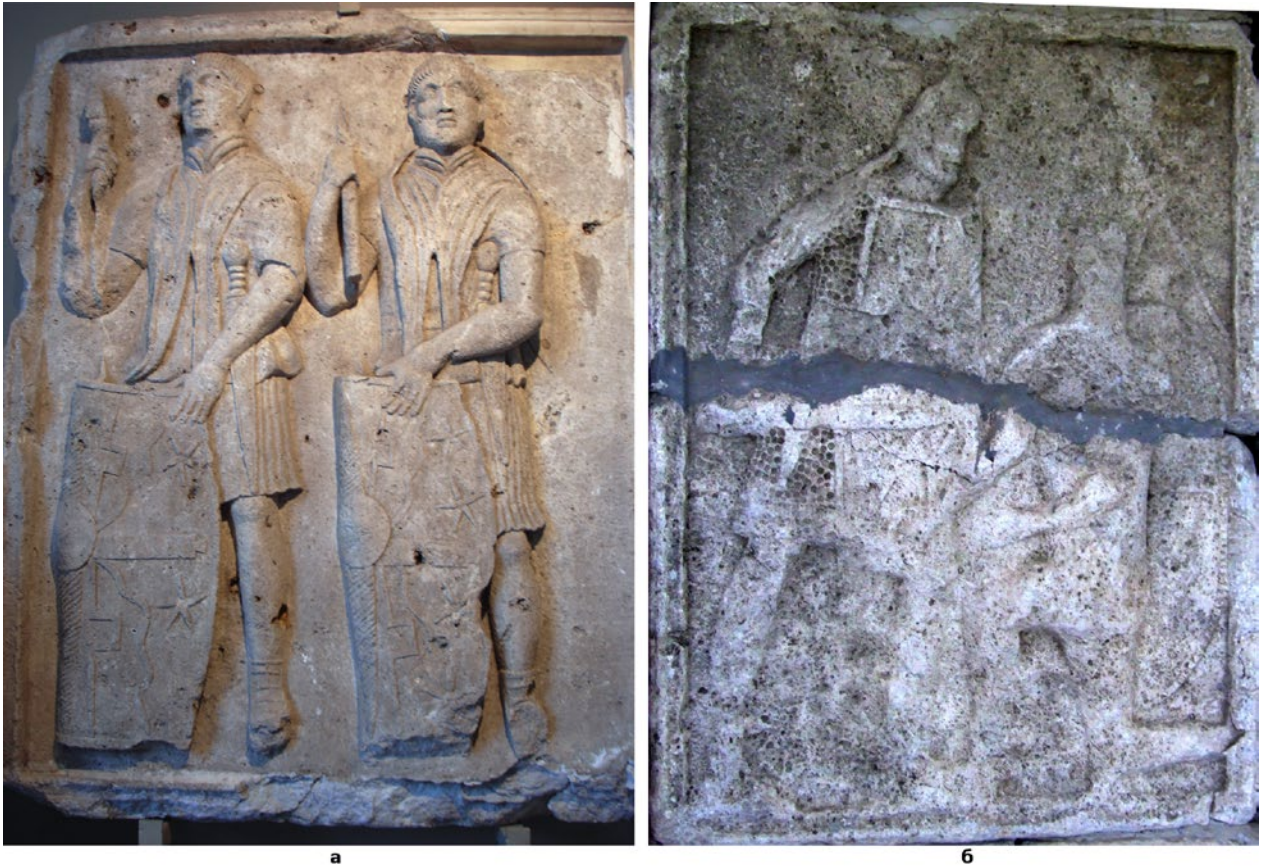
За зразок для реконструкції щитів кінця I – початку II ст. н.е. було обрано зображення легіонерів зі щитами на Трофеї Траяна в Адамклісі (Румунія) (Рис. 1)³, знахідки залишків римських щитів з території фортеці Масада (Ізраїль), єдиний повністю вцілілий зразок скутума з Дура-Европос (Сирія), а також інші європейські знахідки. Під час розкопок в Масаді було знайдено біля десяти щитів (у фрагментах)⁴. Щити з Масади представлені двома типами. Перший з них набирався з ламелів (дощечок) у три шари, які потім покривалися полотном та шкірою. Один зі щитів цього типу подібний до знахідки фрагменту щита у Віндоніссі (Швейцарія). На деяких фрагментах щитів збереглася шкіра та тканина. Другий зразок щитів, знайдених у Масаді, зібрано з дерев'яних планок та по краю оббито шкірою. Вони мали овальну форму та були чимось схожі на овальні щити з Дура-Европос. Таким чином, ці знахідки випереджають на 180 років щити з Дура-Европос та підтверджують використання таких щитів вже на межі I – початку II ст. н.е., що й не дивно: на деяких

¹ Андрей Негин, “Вооружение римской армии эпохи принципата: экономические, и организационные аспекты производства и снабжения,” *Stratum plus. Археология и культурная антропология* 4 (2014): 23.

² Александр Махлаук и Андрей Негин, *Римские легионы в бою* (Москва: Яуза, 2009), 425–426.

³ (a) – Giovanni Dall’Orto, “Two soldiers. A 2nd century relief sculpted under Trajan, from the Tropaeum Traiani, in Romania,” Wikimedia Commons, accessed May 10, 2019, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:4545_-_Istanbul_-_Museo_archeol._-Rilievo_traiano_dalla_Romania_sec._II_d.C._-Foto_G._Dall%27Orto_28-5-2006.jpg (b) – Cristian Chirita, “Tropeum Traiani Metope,” Wikimedia Commons, accessed May 10, 2019, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:AdamclisiMetope12.jpg>

⁴ Guy D. Stiebel and Jodi Magness, “The military equipment from Masada,” in *Masada VIII The Yigael Yadin Excavations 1963–1965 Final Reports* (Jerusalem: Israel Exploration Society, the Hebrew University of Jerusalem, 2007), 16–22.

Рис. 1. Метопи трофеума Траяна в Адамклісі:
(а) – (© Giovanni Dall’Orto); (б) – (© Cristian Chirita).

надгробних рельєфах римських легіонерів та на інших зображеннях ми бачимо саме такі овальні щити. На фрагментах деяких щитів з Масаді (IN 2050–11/4, IN 1039–139, IN 1039–151) збереглися сліди темно-червоної та світло-червоної фарб, інші фрагменти щитів також були пофарбовані, але дотепер слідів фарби не залишилося: вочевидь, вони були пофарбовані в білі чи охристі тони, які з часом затерлися і вигоріли в умовах пустелі, на відміну від більш стійкого червоного барвника. Також в Масаді було знайдено фрагменти шкіряних чохлах, на одному з яких простежується контур накладки «табула ансата», на якій зазначалася назва підрозділу. Руків’я щита не було знайдено, але було знайдено частину залізної пластини (IN 1103–1751), що прибивалася з тильного боку до руків’я. Отже, фрагменти щитів з Масаді конструктивно дуже

близькі до знахідок з Дура-Европос, тому для виготовлення реконструкцій щитів було використано технологічні особливості цих знахідок.

Аналіз знайдених в Дура-Европос овальних щитів показав, що зверху на дерев’яну основу приклеювалося полотно, а зверху на ньому був шар гессо (ґрунту, що нагадує за структурою гіпс). Розпис наносився поверх ґрунту гессо⁵.

Дж. Тревіс та Г. Тревіс доволі детально описали технологію виготовлення римських щитів та покриття їх гессо, з подальшим розписом фарбами на основі натуральних мінеральних барвників⁶. Відомі два варіанти покриття римських щитів з подальшим розписом: покриття гессо з розписом темперною натуральною фарбою та покриття шкірою з фарбуванням по ній методом енкаустики. Для реконструкції було обрано перший спосіб.

⁵ Anne Turner Gunnison and Irma Passeri, “An Investigation of Painted Wood Shields from 3rd Century Dura-Europos,” American Institute for Conservation, accessed May 10, 2019, https://www.culturalheritage.org/docs/default-source/annualmeeting/2014am_poster14_an_investigation_of_painted.pdf?sfvrsn=2

⁶ Hillary Travis and John Travis, *Roman Shields* (Stroud: Amberley Publishing Limited, 2014), 100–184.

Рис. 2. (а) – Фреска з римської гробниці III–II ст. до н.е. (© Mary Harrsch); (б) – мозаїка I ст. до н. е. з римської вілли Пренести (© Jeff Champion); (в) – фрагмент розписів в Помпеях, I ст. н.е.

Виготовлення скутума

Дерев'яні ламелі з дуба та вільхи товщиною 2–3 мм було склеєно з трьох шарів, за принципом щитів з Масади та Дура-Европос: ряд горизонтальних, ряд вертикальних і ще один ряд горизонтальних дощечок. Для відтворення були використані розміри щита з Дура-Европос (Yale № 1933–715). Форма щита, запозичена з метоп з Адамклісі, являє собою вигнутий, усічений зверху і знизу овал (Рис. 1). Склеювання ламелей відбувалося на побудованому для цього шаблоні овальної форми. Після висихання клею заготовку було обпилено по краях для того, щоб надати потрібну форму, а також було вирізано два півкола на місці кріплення умбону. Далі на тильний бік заготовки, зразком щита з Дура-Европос, було набито армувальні планки. Заготовку було обклеєно полотном та шкірою за допомогою кісткового клею. На місце руків'я поперек щита була прибита металева деталь, що посилювала щит та руків'я. Для відтворення цієї деталі використано знахідки в Відноніссі⁷. Після цього зверху на шкіру було наклеєно ще один шар полотна, на який було нанесено кілька тонких шарів гессо (суміш з крейди і кісткового клею з додатком галунів). Після висушки поверхню було прошкурено, а також прибито умбон. Умбони для щитів виготовлялися як з заліза, так і з кольорових металів (латунь, бронза, мідь), про що свідчать археологічні знахідки. Існує чимало

знахідок круглих умбонів легіонерських скутумів з латуні та заліза, які були використані при реконструкції⁸. Наступним етапом був розпис та оббивка латунню по краю щита. В результаті скутум вийшов висотою 101–106 см, вагою 6,8 кг і товщиною 6 мм (Рис. 10).

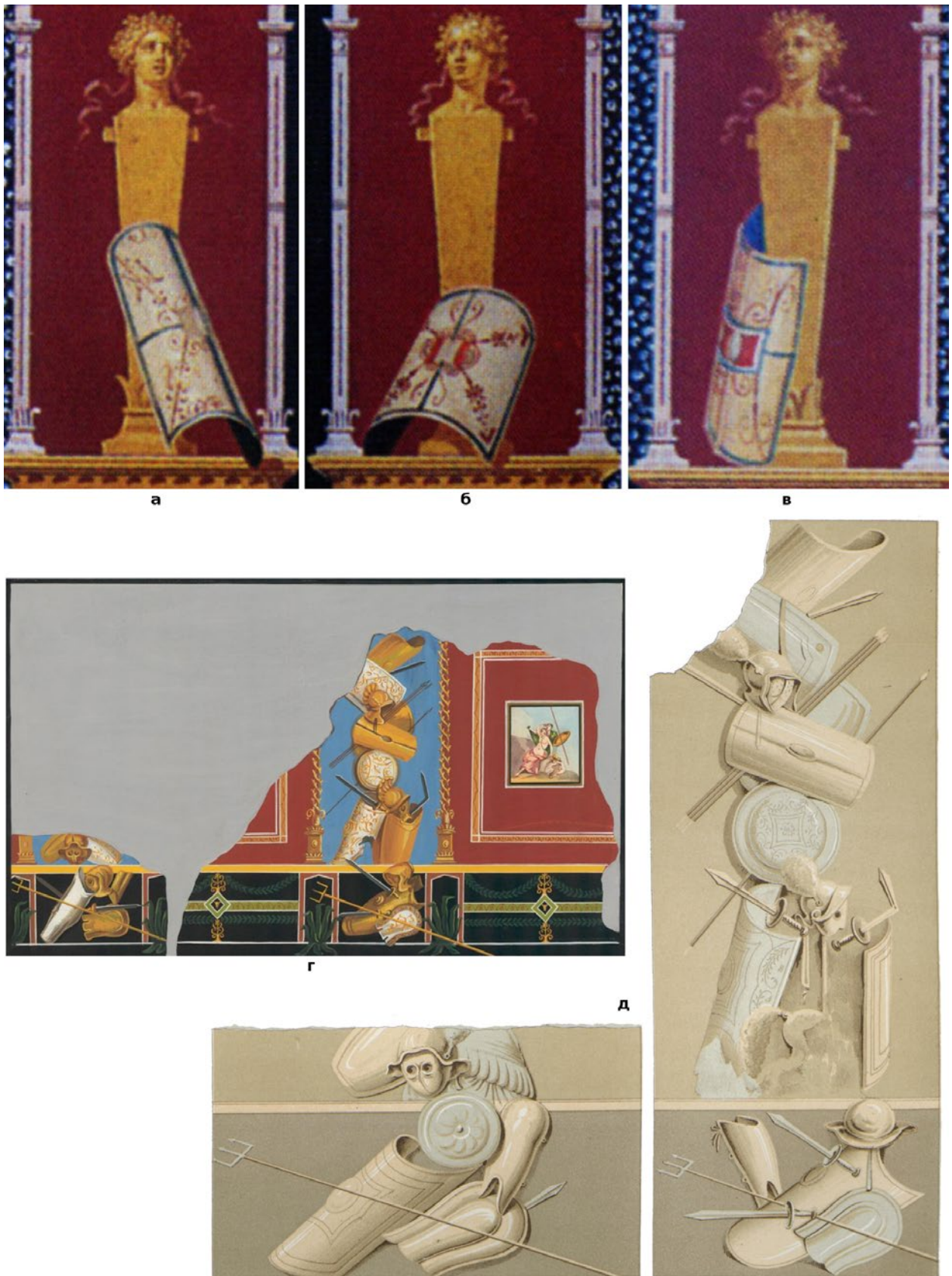
Скутум № 1

Розпис скутума – один з найцікавіших моментів реконструкції, і водночас складний. Справа в тому, що для розпису римських щитів на період кінця I – початку II ст. н.е. прямих джерел бракує; на залишках щитів з Масади малюнків не простежується.

В період, що ми розглядаємо, монохромний розпис (такий, яким виконані, наприклад, розписи грецької кераміки) вочевидь не використовувався. Вже в елліністичний період на щитах розпис став більш реалістичним, про що свідчать і грецькі приклади. Приклади розписів в Геркуланумі та Помпеях лише підтверджують багату кольорову палітру в арсеналі давньоримських живописців. Тобто зображення, навіть якщо і в дещо спрощеному вигляді, не просто залиті одним кольором та обведені чорним контуром, а мали імітувати об'ємний вигляд предметів чи символів, з передачею світлотіні, відблисками та тінями. Звернімося до питання, в яких кольорах та в якій техніці римляни зображали тло на щитах. Враховуючи брак джерел на початок II ст. н.е., використаємо джерела попереднього

⁷ Christoph Unz and Ehard Deschler-Erb, *Katalog der Militaria aus Vindonissa. Militärische Funde, Pferdegeschirr and Jochteile bis 1976* (Brugg: Gesellschaft Pro Vindonissa, 1997), Taf. 25: 559, 562.

⁸ Unz and Deschler-Erb, *Katalog der Militaria*, Taf. 27: 566, 567, 568; Edit. B. Thomas, *Helme, Schilde, Dolche. Studien über Römisch-Pannonische Wappenkunde* (Budapest: Akademiai Kiado, 1971), LVI, LVII.

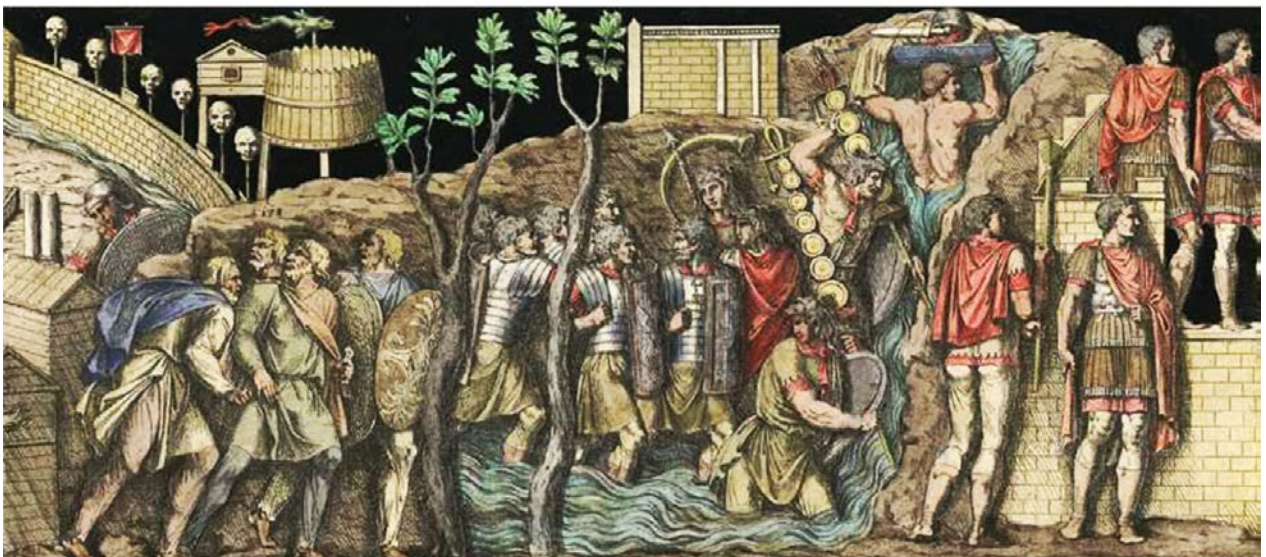

Рис. 3. Фрагменти розписів портику амфітеатру та зброярні гладіаторів в Помпеях, I ст. н.е.:
(а-в) – за К. Носовим; (д) – за Fausto Niccolini.

а

б

в

Рис. 4. Малюнки П'єтро Санті Бартолі фризю колони Траяна.

періоду (I ст. н.е.) та дещо пізніші зразки. Розписи та мозаїки часів пізньої республіки та імперії показують чимало щитів з білим тлом. На пізньореспубліканському розписному фризі з фамільної гробниці III–II ст. до н.е. (Statilius Taurus Esquilina), що зберігається в національному музеї Риму палаццо Массімо, бачимо білі щити (Рис. 2, а)⁹.

На мозаїці з римської вілли Пренести (Mosaico del Nilo a Praeneste) періоду правління Сулли (I ст. до н.е.) щити мають біле тло з сіро-чорним умбоном, вертикальним ребром та хвилястими лініями (блискавками?) та охристий кант (Рис. 2, б)¹⁰. В розписах на стінах Помпей I ст. н.е. іноді також зображено щити, серед яких є білі та білі з червоним кантом (Рис. 2, в)¹¹. Портики амфітеатру в Помпеях та будинку, де зберігалось озброєння гладіаторів, були розписані різними сюжетами, серед яких є зображення римського військового спорядження. На початку XIX ст. художник Франческо Мореллі встиг замалювати ці фрески. Серед цих зображень є багато скутумів саме білого кольору з декором: червоним, синім, жовтим (Рис. 3)¹². Хоча ці скутуми не відносяться до озброєння римської армії, ці зображення дають можливість уявити кольорову гамму, палітру та стилістику письма давньоримських живописців, яку використовували для декору військового спорядження¹³. Декор спорядження гладіаторів тісно пов'язаний з римськими міфологічними та релігійними персонажами (божествами) та навіть інколи включає в себе зображення римського військового спорядження, як наприклад декор

на шоломі гладіатора-провокаatora зі знахідок в Помпеях¹⁴. Згідно з зображеннями римських фресок, зображення на щитах зовсім не були графаретними, а імітували світло, тіні та об'єм. Саме таку стилістику і було використано мною при розписі щитів.

Як відомо, всі фігури та предмети на колоні Траяна були кольоровими. Є дані, що свідчать про наявність зображень білих напівциліндричних щитів легіонерів та овальних щитів допоміжних військ на кількох фрагментах колоні. Наприкінці XVII ст. італійський художник П'єтро Санті Бартолі замалював фриз колоні Траяна. Згодом малюнки були гравіровані та видані друком. Ця робота перевидавалася кілька разів на початку XVIII ст., в тому числі в кольоровому вигляді, розфарбована вручну. На кількох фрагментах, поряд з червоними щитами, є й зображення кількох білих скутумів легіонерів та білих овальних щитів ауксіларіїв (Рис. 4)¹⁵. Цілком можливо, що художник, який розфарбував ці гравюри, міг бачити наприкінці XVII – на початку XVIII ст. якісь залишки фарб на деяких фігурах рельєфів, і переніс їх на гравюри, оскільки загалом кольори на тих колоризованих гравюрах не викликають питань. В цей час ще не було відкрито розписи Помпей та Геркуланума, про давньоримський живопис та вигляд предметів не було майже нічого відомо. Тому причин вважати, що автор колоризованої версії все вигадав, немає, і можна припустити, що автор міг бачити залишки фарб на колонні Траяна та використати їх для своїх кольорових малюнків. У 1970-ті рр. італійський археолог та мистецтвознавець Рануччіо Б'янкі

⁹ Mary Harrsch, "Augustan Period frieze depicting Aeneas and the founding of Rome (Primordia urbis) found in mausoleum of T Statilius Taurus 1st century BCE," Flickr, accessed May 10, 2019, <https://www.flickr.com/photos/mharrsch/5192766079/in/photostream/>

¹⁰ "Mid Republican Roman," Madaxeman.com, accessed May 10, 2019, <http://www.madaxeman.com/FoGAM/tiki-index.php?page=Mid+Republican+Roman>

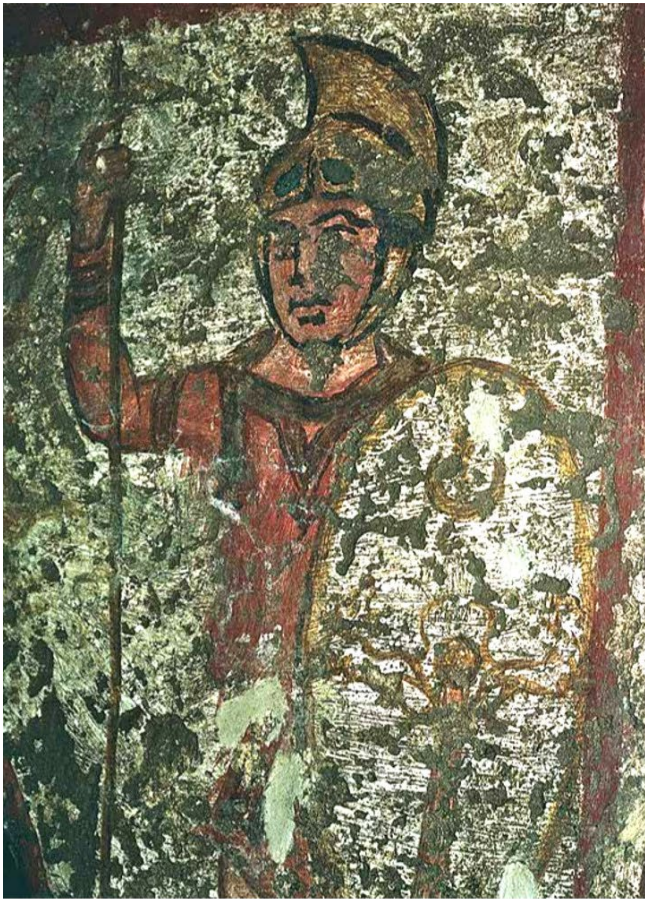
¹¹ "Pompeian fresco with a sacro-idyllic scene on Cuseum," Cuseum.com, accessed May 10, 2019, <https://app.cuseum.com/art/pompeian-fresco-with-a-sacro-idyllic-scene>

¹² (а-в) – Константин Носов, *Гладиаторы. История. Вооружение. Организация зрелищ* (Санкт-Петербург: Атлант, 2005), 143–144. (г) – "Helmets, shields and spears mural. Neapolitan School," Ursus Books, Ltd, accessed May 10, 2019, <https://www.ursusbooks.com/pages/books/151602/neapolitan-school/helmets-shields-and-spears-mural>. (д) – Fausto Niccolini and Felice Niccolini, *Le case ed i monumenti di Pompei disegnati e descritti*, vol. I, parte III (Napoli, 1854), tav. II. Caserma dei Gladiatori.

¹³ Носов, *Гладиаторы*, 142–144, 175.

¹⁴ Андрей Негин, "Римский декорированный доспех эпохи принципата" (Дис. докт. истор. наук, Нижний Новгород, 2017), 714–724.

¹⁵ "Policromia Columnei Traiane," Acasă, accessed May 10, 2019, <https://www.statuiedacii.ro/index.php/ro/influenta-asupra-culturii-europene/columna-lui-traian/culorile-policromia-columnei-traiane>

а

б

Рис. 5. (а) – Фреска із Сіракуз, за Marko Jelusić; (б) – сторінка із «Notitia Dignitatum».

Бандіnellі провів аналіз фарб двох фрагментів з колони Траяна та розфарбував їх. Несподівано виявилось, що колористика цих фрагментів досить подібна на розфарбовані гравюри XVII ст. художника Бартолі. Тому ми можемо, хоч і з певним застереженням, долучити й це джерело до нашої реконструкції.

Ряд відомих нам зображень римських щитів пізнішого часу (III–IV ст. н.е.) також мають біле тло. Наприклад, на фресці з Сіракуз з поховання Flavius'a Maximianus'a (Рис. 5, а) зображено овальний щит білого кольору з жовтим кантом та зображеннями червоного та охристого кольору¹⁶. На зображеннях легіонерів з розписів синагоги в Дура-Европос також присутні легіонери з білими щитами. Також білі щити не рідкість серед зображень пізньоримських щитів

в «Notitia Dignitatum», в «Magister Militum per Thracias» (Рис. 5, б)¹⁷, в тому числі на одному зі щитів V Македонського легіону, який на початку II ст. н.е. відряджав воїнів для гарнізонів вексиляції до Північного Причорномор'я, та реконструкцією якого займається частина групи VEMІ. Отримані назви, постійні номери та емблеми – знаки Зодіака – збереглися до пізньоримського часу, тому можливо, що й кольори щитів також могли мати подібну тривалу традицію. В такому випадку показаний в «Notitia Dignitatum» колір щита V Македонського легіону міг також базуватися на цій традиції.

Враховуючи те, що на зображеннях пізньореспубліканського періоду, епохи Принципату та Пізньої імперії є щити з білим кольором тла, для щитів групи VEMІ було вирішено

¹⁶ Raffaele D'Amato and Andrey Evgenievich Negin, *Decorated Roman Armour: From the Age of the Kings to the Death of Justinian the Great* (Barnsley: Frontline books, 2017), 263. Marko Jelusić, "Zu einem Schildzeichen der Notitia dignitatum. Neubewertung einer Grabmalerei mit der Darstellung des spätantiken Soldaten Flavius Maximianus aus der Villa Maria-Katakomben in Syrakus (reg. Siciliana/I)," *Archäologisches Korrespondenzblatt* 47/4 (2017): 517.

¹⁷ "Late Roman Shield Patterns - Magister Militum per Thracias, Luke and Keiko Ueda-Sarson's Homepage, accessed May 10, 2019, <http://lukeuedasarson.com/MagisterMilitumThracias.html>

Рис. 6. Фрагменти розписів в Помпеях, I ст. н.е.:

(а) – (© Mario Laporta); (в) – (© Buzz Ferebee); (г) – (© Ciro Fusco).

використати цей колір. Для розпису мною було використано стандартний набір кольорів фарб античного художника за Плінієм: біла, чорна, вохра і червона; змішуючи між собою ці основні фарби, можна отримати більш широку палітру¹⁸. Одним з варіантів давньоримських розписів була темпера на основі яйця¹⁹. У реконструкції використано фарбу мінерального походження у вигляді порошку, який змішувався з яйцем та білим вином чи пивом, готовий розпис покритий кількома шарами яєчного білку, який

утворює захисну плівку, і є по суті простим і доступним аналогом лаку. Я усвідомлюю, що це лише один з варіантів, і, ймовірно, у римський час використовували більш складні рецептури лаку.

За основу малюнку на щитах (дігми) взято зображення з метоп Трофею Траяна з Адамклісі, а саме з двох метоп, де представлені зображення у вигляді блискавок Юпітера (керавн) (Рис. 1). Цей мотив був надзвичайно популярним та розповсюдженим зображенням на римських щитах

¹⁸ Негин, *Римський декорированный доспех*, 226.

¹⁹ Jorge Cuni, "What do we know of Roman wall painting technique? Potential confounding factors in ancient paint media analysis," *Heritage Science* 4:44 (2016): 3, accessed May 10, 2019, <https://doi.org/10.1186/s40494-016-0111-4>.

різних легіонів, він присутній також на представлених вище рельєфах, на щитах інших легіонів. Зв'язка блискавок була одним з найвідоміших символів зброї, уособлюючи металеву зброю Юпітера (Рис. 6, б, в)²⁰. Згідно з уявленнями давніх римлян, зображення блискавок на предметі захисного спорядження мали ще й функцію оберегу, що мав нейтралізувати дії ворожої зброї²¹. Керавн зображено вохрою з відтінками та тінню – так як це зображали римляни, наприклад, на Помпейських фресках (Рис. 6, б, в). Крім керавна, іншим розповсюдженим символом на римських щитах було зображення крил, які символізували і крила орла (символу Юпітера), і, вірогідно, крила богині перемоги – Вікторії (Ніке), яка на фресках також іноді зображується з білим щитом (Рис. 6, а)²². На римських зображеннях кольори крил орла та Вікторії мають здебільшого світло-сірий, жовто-коричневий, навіть іноді сіро-зеленуватий відтінок кольору, тож, вочевидь, такими вони мають бути і на щитах. Однак крила було вирішено не використовувати в реконструкції, оскільки вони відсутні на джерелі малюнків для наших щитів – зображеннях метоп Адамклісі. Додатково поверхня щитів іноді прикрашалася зодіакальними символами, зображеннями Місяця та зірок. У нашому випадку присутні зорі, які ми й нанесли на поверхню. По боках умбону розташовано інший поширений в римський час елемент декору – табули ансати. Оскільки на жодному з рельєфів, що зображують римських воїнів, на табулах легіонерських щитів чи на щитах ауксілії відсутні написи у вигляді назви та номеру легіону, як це можна зустріти на сучасних реконструкціях щитів легіонерів, табули ансати залишені пустими. Хоча на шкіряних виробках і в епіграфіці можна зустріти назви легіонів, розміщені всередині табул ансат, в контексті зображень на щитах таких прикладів немає. На багатьох рельєфах ретельно передаються

деталі римського спорядження, отже нанести на табулу напис з назвою підрозділу, чи хоча б схематично позначити його не було важкою справою, тому слід вважати, що назви легіонів не було прийнято зображати на табулах. Табули в мистецтві давніх римлян зображені як цілою фігурою, покритою фарбою, так і лише лінією²³. На римських фресках табули також показані як декоративний елемент орнаменту без написів, тому, через брак переконливих доказів можливості розміщення назв легіонів всередині табул на щитах, вони залишені пустими. Тильний бік skutumів міг фарбуватися, як це показано на розписах, тому на одному skutumі тло щита пофарбовано в світло-синій колір, на другому – в цегляно-червоний, за прикладом skutumів з Помпейських фресок (Рис. 3, в; Рис. 12, б).

Після дослідів з використання щитів у поєдинках з мечами, з'ясувалося, що шар гессо гасить удар від меча, меч зісковзує, а вістря зброї застрягає в шарах гессо, полотна та шкіри. Далі покриття щита та першого шару ламелей меч при ударі не проходить, тобто меч не в змозі пробити щит. Від ударів мечі залишають на поверхні щитів подряпини та характерні вибоїни, і розсікти щит таким чином, щоби з нього звисали шматками шари шкіри та полотна, неможливо. Пошкоджені малюнки досить швидко реставруються – поверх шару яєчного білка промальовується декор, малюнок знову покривається білком. В якійсь мірі такі шари білка захищають поверхню з розписом від вологи (дощу та снігу), але недовго, потім розпис потребує реставрації.

Скутум №2, парадний варіант розпису

Для кольору основи цього skutuma було обрано червоно-цегляний колір, який зафіксовано як на щитах з Масади, так і на skutumі з Дура-Европос. Щит-скутум з Дура-Европос несе такі зображення: орел – символ Юпітера, дві богині Вікторії, лев та зірки (ймовірно, у знаку

²⁰ (б) – “Zeus,” Wikimedia Commons, accessed May 10, 2019, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Zeus_pompei.JPG#mw-jump-to-license. (в) – “1.7.11 Pompeii. Casa dell'Efebo or Domus P. Cornelius Tages or House of the Ephebus,” Pompeiian Pictures, accessed May 10, 2019, <https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2007%2011%20p3.htm>

²¹ Негин, *Римский декорированный доспех*, 330.

²² Mario Laporta, “Schola Armaturarum, riapre a sette anni dal crollo la palestra dei gladiatori. E c'è il saluto di congedo del Direttore Massimo Osanna,” JUORNO.it, accessed May 10, 2019, <https://www.juorno.it/schola-armaturarum-riapre-a-sette-anni-dal-crollo-la-palestra-dei-gladiatori-e-ce-il-saluto-di-congedo-del-direttore-massimo-osanna/>

²³ Carlo Raso, “The tombs from Gianicolo - Archaeological Museum Palazzo Massimo in Rome,” Flickr, accessed May 10, 2019, <https://www.flickr.com/photos/70125105@N06/8508606367/>

сузір'я Лева). З великою мірою вірогідності цей щит та можливо і інші овальні щити належали до Legio XVI Flavia Firma, що був розміщений в першій половині III ст. н.е. в Дура-Европосі. Враховуючи те, що символ Юпітера орел зображувався на щитах ще в часи війн Траяна (вони є на колоні), було вирішено використати зображення орла. В якості додаткового декору виступають рослинні мотиви, які представлені на скутумах з колони Траяна; стилістика їх розпису базувалася на зразках фресок з Помпей. Тильний бік пофарбовано в цеглясто-червоний колір.

Скутум №3, овальний

В популярних виданнях панує думка про те, що щити легіонерів були лише вигнутими прямокутними, а щити допоміжних військ – виключно плоскими овальними. Проте іконографія доводить, що це не зовсім так. Відомо щонайменше п'ять надгробків легіонерів I ст. н.е, де показані овальні опуклі щити: два з них є надгробками прапорноносців, один – легіонера та один – морського піхотинця. Овальні щити мають на надгробках з Майнцу аквіліфер (орлоносець) Sp. Musius, який служив в Legio XIV Gemina (Рис. 7, а)²⁴ та сігніфер (прапорносець з емблемою легіону чи когорти) Q. Luccius Faustus з Legio XIV Gemina (Рис. 7, б)²⁵. На нагробку кінця I ст.н.е. з Анквінкума (Будапешт) легіонер C. Castricius Victor з Legio II Adiutrix (Рис. 7, г)²⁶ також зображений з овальним щитом, як і вояк Мезійського флоту Marcus Iulius Sabinianus з надгробку з Афін (Рис. 7, в)²⁷. На рельєфі з Бонна, де зображено погруддя легіонера, міститься фриз з зображенням римських щитів, на якому є як прямокутні скутуми, такі овальні опуклі щити (Рис. 8, а)²⁸. Не менш цікавими і водночас широко невідомими джерелами з цього питання виступають вотивні теракотові фігурки римських воїнів з території Ольвії та Козирки (Україна)

(Рис. 7, д-е), яких на сьогодні відомо п'ять²⁹. Одна з цих фігурок експонується в Державному Ермітажі (Санкт-Петербург), а ще декілька зберігаються у фондах Одеського археологічного музею. На чотирьох з них показані овальні опуклі щити, а на трьох є умбони у вигляді масок – горгонейон (зображення голови горгони Медузи) або зображення голови іншого божества. Подібні маски відомі ще з кількох рельєфів римських воїнів та у великій кількості присутні на римських рельєфах з зображеннями зброї. Зокрема, подібний умбон бачимо на згаданому вище нагробку C. Castricius'a Victor'a; на арці Тита з зображенням тріумфальної ходи присутні легіонери з однаковими округлими щитами з чеканними «портретними» умбонами або з горгонейонами; крім того, відомі й опубліковані знахідки таких умбонів. Згідно з античною традицією, існувало кілька варіантів зображень голів горгони Медузи: з вузлом змії під підборіддям чи без них. Для реконструкції обрано варіант умбона з горгонейоном без змії. Реконструкцію умбону виготовлено методом чеканки по міді за мотивами умбонів з зображенням масок божеств, представлених на зразках давньоримського мистецтва, артефактах та умбонів з ольвійських теракот. Червоний колір міді на умбоні ми вирішили залишити в стилі римських «вогняних лат» (Одкровення Івана Богослова, 9: 17).

Особливістю щитів з рельєфів аквіліфера, сігніфера, морського піхотинця, та ольвійських теракот є те, що на них показано не просто овальний, але й опуклий щит. Такий щит міг бути вигнутий як з цілих дощок, так і з ламелей за зразком технології виготовлення вигнутих прямокутних скутумів. Для експерименту ми виготовили два щити та спробували варіант конструкції з ламелей. Після того, як деталям було надано потрібної форми, щит був обклеєний за допомогою кісткового клею шарами

²⁴ Mike Bishop, "Mainz: Cn Musius," Flickr, accessed May 10, 2019, <https://www.flickr.com/photos/thearmaturapress/8032711610/>

²⁵ Mike Bishop, "Mainz: Luccius Faustus," Flickr, accessed May 10, 2019, <https://www.flickr.com/photos/thearmaturapress/6938216455/>

²⁶ Mike Bishop, "Budapest: C. Castricius Victor," Flickr, accessed May 10, 2019, <https://www.flickr.com/photos/thearmaturapress/406677556/>

²⁷ Equipment - The Complete Roman Army," Erenow, accessed May 10, 2019, <https://erenow.net/ancient/the-complete-roman-army/18.php>

²⁸ Mike Bishop, "Bonn: Unknown," Flickr, accessed May 10, 2019, <https://www.flickr.com/photos/thearmaturapress/6998903845/>

²⁹ К.С. Савельєва, О.К. Савельєв, "Теракотові статуетки римських воїнів з Північно-Західного Причорномор'я," *Археологія* 1 (2012): 42–47.

а

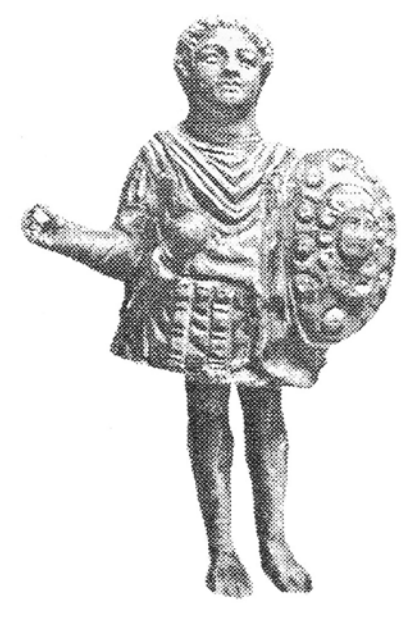
б

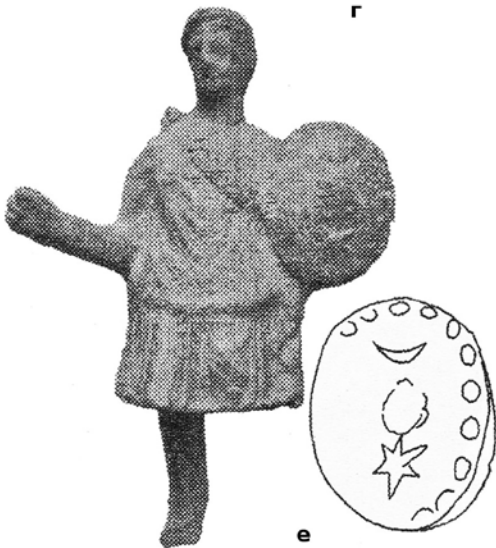
в

г

д

е

є

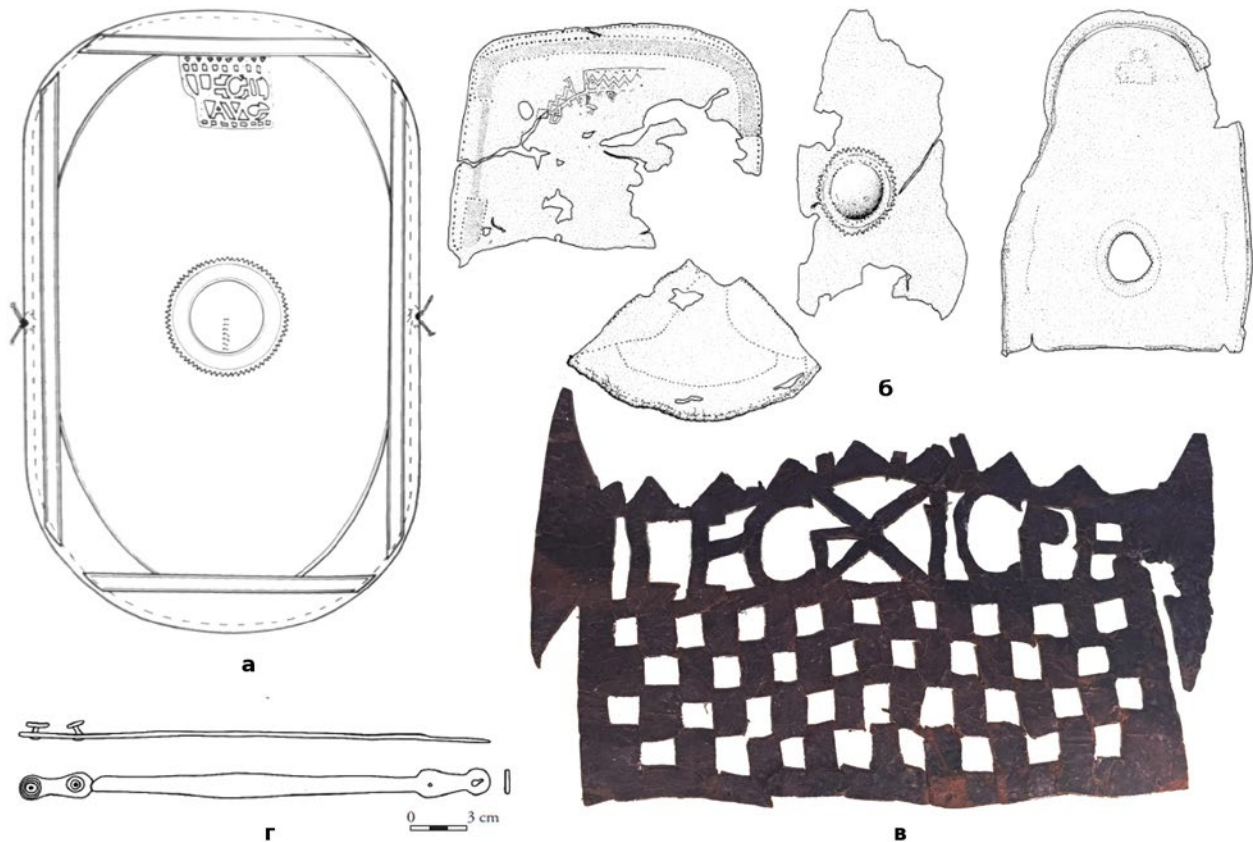

Рис. 8. (а) – Рельєф із Бонна (© Mike Bishop); (б) – рельєф з арки в Оранжі, 30-і рр. I ст. н.е.; (в) – рельєф початку II ст. н.е. (© Miguel Hermoso Cuesta).

Рис. 7. (ліворуч) (а) – Надгробок аквіліфера *Sp. Musius* з Майнцу (© Mike Bishop); (б) – надгробок сінніфера *Q. Luccius Faustus* з Майнцу (© Mike Bishop); (в) – надгробок вояка Мезійського флоту *Marcuslulius Sabinianus* з Афіні; (г) – надгробок легіонера *S. Castricius Victor* з Анквінкума (© Mike Bishop); (д-є) – теракотові фігурки римських воїнів з території Ольвії та Козирки, за К.С. Савельєвим.

полотна та покритий гesso. З тильного боку овальних щитів реконструктори часто набивають додаткові планки. Однак на давньоримських надгробках і фризи колони Траяна із зображеннями опуклих овальних щитів, де видно їх тильний бік, таких планок не показано, а на щитах з Масади та Дуро-Европосу вони також відсутні. З цієї причини ми вирішили відмовитися від цього елемента. Один щит по краю обшито сиром'ятною шкірою, а другий оббито смугами латуні (Рис. 11).

Руків'я щита дерев'яне, підсилене металевою накладкою, виготовлене за знахідкою деталей римського овольного скутума початку II ст. н.е.

Рис. 9. Археологічні знахідки елементів щитів та чохлаів до них: (а) – шкіряний чохол, за Carl von Driel-Murray; (б) – фрагменти шкіряних чохлаів, за M.C. Bishop; (в) – шкіряна табула з абрєвіатуруо назви легіону (© Officina Romana Para Bellum); (г) – металева накладка на руків'я щита, за Coriolan Horațiu Opreanu.

в Сармізегетузі (Рис. 9, г)³⁰. Планка з металу прибивалася до дерев'яної частини щита цвяхами та мала на кінцях потовщення у формі вісімки³¹. На кількох рельєфах, де показано тильний бік овальних скутумів, під руків'ям ми бачимо фігурні трапецієподібні елементи. На нашу думку, таким чином може бути зображено приклеєну накладку, наприклад з повсті, що захищає кисть руки від контакту з поверхнею щита, тому на одному з щитів також було наклеєно під руків'ям подібну повстяну накладку (Рис. 11, ж).

Розміри щита

Щит з Донкастеру мав висоту приблизно 125 см, а ширину 64 см. Овальний щит з Каерлеону мав висоту приблизно 115 см та ширину

66 см, знайдені рештки чохлау на нього мали відповідно 125 на 76 см (Рис. 9, а)³². Обидва щита не випуклі, тому брати буквально ці розміри неможливо, оскільки зазнають змін пропорції щита. Масштабна модель в пластиліні показала, що при цих розмірах щит буде зовсім не такий, як показано на рельєфах. Для того, щоб досягти відповідних пропорцій, нам довелося маневрувати з розмірами, враховуючи іконографічні пам'ятки та пізніші за часом знахідки щитів. Щити з Дура-Европос, що збереглися повністю, мають менший розмір в висоту та більший

Рис. 10. (праворуч) Етапи реконструкції та загальний вигляд скутумів № 1 та 2.

³⁰ Coriolan Horațiu Opreanu, "From 'στρατόπεδον' to Colonia Dacica Sarmizegetusa. A File of the Problem," *Ephemeris Napocensis*, XXII (2012): 130.

³¹ Liviu Petculescu, "Bronze shield fittings in Roman Dacia," in *The antique bronzes: typology, chronology, authenticity: the acta of the 16th International Congress of Antique Bronzes* (Bucharest: Cetatea de Scaun, 2004), 372.

³² Carl von Driel-Murray, "A Fragmentary Shield Cover from Caerleon," in *Military Equipment and the Identity of Roman Soldiers. Proceedings of the Fourth Roman Military Equipment Conference*, ed. Jonathan C.N. Coulston (Oxford: B.A.R., 1988), 59.

а

б

в

г

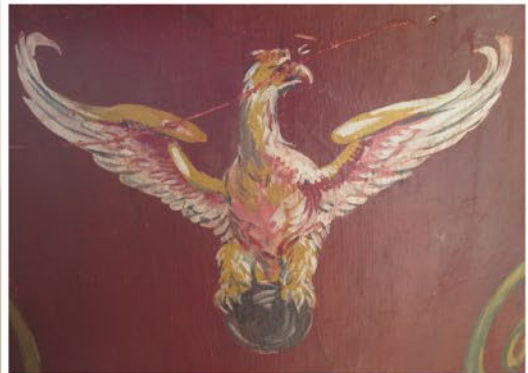
д

е

є

ж

а

б

в

г

д

е

е

ж

Рис. 11. (ліворуч) Етапи реконструкції та загальний вигляд двох овальних skutumів № 3.

в ширину: перший щит має розміри 115 на 97 см, другий – 118 на 94 см, третій – 115 см у висоту і 95 см у ширину; товщина щитів коливається, складаючи в найширшому місці 8 см³³. Взяти буквально ці розміри було б не також неправильно, бо ці щити значно пізніші за часом та більші. Але завдяки ним стала зрозуміла пропорція висоти та ширини для опуклих щитів. В результаті незначних змін у розмірах було досягнуто подібної пропорції. Таким чином, у висоту реконструйований щит отримав 102 см (по опуклій стороні 106 см), а в ширину – 78 см. Оббивка сиром'ятною шкірою додала ще 1 см (другий аналогічний щит було оббито металом товщиною усього бл. 1 мм). Товщина щита разом з ґрунтом гессо вийшла 7–8 мм, товщина оббитого шкірою краю – 1,5 см. Для переносу щита використовувався неширокий ремінь, який видно, зокрема, на рельєфі початку II ст. н.е. з музею університету Пенсильванії (Рис. 8, в)³⁴. Візуально ремінь має приблизно близько 2 см в ширину; судячи з положення щита на рельєфі, він не дуже довгий, тому наш ремінь зі шкіри натуральної рослинної вичинки має такі ж параметри. Лита пряжка для такого вузького ремня виготовлена з латуні за зразком серії невеличких пряжок для таких нешироких ременів серед знахідок в Віндоніссі.

Розпис

Перед розписом skutum був покритий тонкими шарами гессо, а потім розписаний темперною фарбою за технологією, описаною вище. Мотивом для розпису став такий самий зразок, що було використано для розпису попередніх skutumів – зображення на метопах Адамклісі, а також на щитах вояків з Майнцу та Аквінкума;

дивним чином вони між собою дуже подібні, хоч і належать різним легіонам. Окрім дігм, по обидва боки від умбону розміщено дзеркальні зображення вепрів, що були символ I Італійського легіону. Зображення вепра відтворено за фрескою з Помпей (Рис. 6, г)³⁵. Саме в такий спосіб простежується зображення зодіакальних символів на римських щитах (в тих випадках, коли їх зображали) в I – на початку II ст. н.е. На рельєфі з арки в Оранжі 30-х рр. I ст. н.е. так показаний каприкорнус (Рис. 8, б)³⁶, а на рельєфі початку II ст. н.е., що зберігається в музеї університету Пенсильванії, на щиті зображено в подібний спосіб символ преторіанців – скорпіона (Рис. 8, в). На фресці з поховання Flavius'a Maximianus'a (Рис. 5, а) також можна простежити зображення, можливо, левів. Тож цілком припустимо, що зодіакальні символи, розміщені за таким самим принципом, могли наносити на щити на початку II ст. н.е. і інші підрозділи. Другий щит було розписано з іншим варіантом розміщення символів. За зразок ми обрали принцип нанесення зодіакальних тварин та покровителів на верхню і нижню частини щита, що містяться на skutumі з Дура-Европос, та з овальних щитів, що показані на рельєфах колони Траяна. На реконструкції зображено орла (символ Юпітера) та тельця – зодіакальні символи п'ятого Македонського легіону (Рис. 11, е). Стилістика розпису базується на фресках з Помпей з урахуванням можливостей провінційного чи легіонного митця.

Чохол

Для збереження умбону, поверхні щита та розписів під час походів лицьову частину щита покривали шкіряним чохлам, який повторював форму щита: прямокутну, овальну, округлу тощо. З тильного боку щита чохол мав шкіряні мотузки. Було відтворено кілька чохлам для щитів (на підставі археологічних

³³ Simon James, *The Excavations at Dura-Europos conducted by Yale University and French Academy of Inscriptions and letters 1928 to 1937. Final Report VII. The Arms and Armour and other Military Equipment* (London: The British Museum Press, 2004), 178–179.

³⁴ "Relieve de Pozzuoli," Wikimedia Commons, accessed May 10, 2019, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pozzuoli_Relief_02.JPG

³⁵ "Pompeii excavation reveals colourful scene," Express & Star, accessed May 10, 2019, <https://www.expressandstar.com/news/world-news/2018/10/05/pompeii-excavation-reveals-colourful-scene/>

³⁶ "The Arch of Orange," Legio Wargames, accessed May 10, 2019, <http://legio-wargames.com/blog/4591469581/The-Arch-of-Orange/9690047>

знахідок у Каерлеоні, Віндонісі та Валькенбургу) (Рис. 9, а, б)³⁷, один з яких представлений в даній статті. На поверхню щита в середині нашивався окремий елемент, що захищав умбон, а в верхній частині була пришита шкіряна табула з абрєвіатурою назви легіону (Рис. 9, в)³⁸, в даному випадку «LEG I ITAL» (Legio I Italica). З боків табули іноді розміщували шкіряні зображення зодіакальних символів – покровителів легіону. В нашому випадку це вепр та водяний бик – символи Legio I Italica. Чохол пошито зі шкіри розлинної вичинки (Рис. 11, є, ж).

Скутум № 4, овальний

Цей вид щита було реконструйовано з використанням знахідок з Масаді. Щит набрано з дощок, обтягнуто сиром'ятною

Рис. 12. (праворуч) Загальний вигляд скутуму №1 (а, б) та овального скутуму № 4 (в, г).

шкірою, встановлено металевий умбон та обшито сиром'ятною шкірою по краю (Рис. 12, в, г). Це був перший досвід фарбування по шкірі темперою без ґрунту (гессо). Розписано частково натуральною темперою, частково художньою. Тло обрано біле, за представленими вище зразками, сюжет розпису взято з однієї з ольвійських теракот, де, ймовірно, зображено Геліоса або Мітру. Кольорова гамма розпису базується на давньоримських фресках та мозаїках. Розпис темперою без використання ґрунту-гессо показав, що з часом розпис тріскається.

Бібліографія

- Махлаюк, Александр, и Андрей Негин. *Римские легионы в бою*. Москва: Яуза, 2009.
- Негин, Андрей. “Вооружение римской армии эпохи принципата: экономические, и организационные аспекты производства и снабжения.” *Stratum plus. Археология и культурная антропология* 4 (2014): 15–138.
- Негин, Андрей. “Римский декорированный доспех эпохи принципата.” Дис. докт. истор. наук, Нижний Новгород, 2017.
- Носов, Константин. *Гладиаторы. История. Вооружение. Организация зрелищ*. Санкт-Петербург: Атлант, 2005.
- Савельева, К.С., та О.К. Савельев. “Теракотові статуетки римських воїнів з Північно-Західного Причорномор'я.” *Археологія* 1 (2012): 42–47.
- Bishop, M.C. and J.C.N. Coulston. *Roman military equipment from the Punic Wars to the fall Rome*. London: B.T. Batsford Ltd, 1993.
- Cuní, Jorge. “What do we know of Roman wall painting technique? Potential confounding factors in ancient paint media analysis.” *Heritage Science* 4:44 (2016). Accessed May 10, 2019. Doi: <https://doi.org/10.1186/s40494-016-0111-4>.
- D'Amato, Raffaele, and Andrey Evgenevich Negin. *Decorated Roman Armour: From the Age of the Kings to the Death of Justinian the Great*. Barnsley: Frontline books, 2017.
- Driel-Murray, Carl von. “A Fragmentary Shield Cover from Caerleon.” In *Military Equipment and the Identity of Roman Soldiers. Proceedings of the Fourth Roman Military Equipment Conference*, edited by Jonathan C.N. Coulston, 51–66. Oxford: B.A.R., 1988.
- James, Simon. *The Excavations at Dura-Europos conducted by Yale University and French Academy of Inscriptions and letters 1928 to 1937. Final Report VII. The Arms and Armour and other Military Equipment*. London: The British Museum Press, 2004.

³⁷ M.C. Bishop and J.C.N. Coulston, *Roman military equipment from the Punic Wars to the fall Rome* (London: B.T. Batsford Ltd, 1993), 84.

³⁸ “Vindonissa Museum,” *Romana Para Bellum – Cohors II Praetoria – Mediazione Culturale – Rievocazione Storica*, accessed May 10, 2019, <https://www.officinaromanaparabellum.com/2016/08/23/vindonissa-museum/>

а

б

в

г

- Jelusić Marko. "Zu einem Schildzeichen der Notitia dignitatum. Neubewertung einer Grabmalerei mit der Darstellung des spätantiken Soldaten Flavius Maximianus aus der Villa Maria-Katakombe in Syrakus (reg. Siciliana/I)." *Archäologisches Korrespondenzblatt* 47/4 (2017): 513–532.
- Niccolini, Fausto, and Felice Niccolini. *Le case ed i monumenti di Pompei disegnati e descritti*. Vol. I, parte III. Napoli, 1854.
- Opreanu, Coriolan Horațiu. "From 'στρατόπεδον' to Colonia Dacica Sarmizegetusa. A File of the Problem." *Ephemeris Napocensis* XXII (2012): 113–135.
- Petculescu, Liviu. "Bronze shield fittings in Roman Dacia." In *The antique bronzes: typology, chronology, authenticity: the acts of the 16th International Congress of Antique Bronzes*. Bucharest: Cetatea de Scaun, 2004: 371–377.
- Travis, Hillary, and John Travis. *Roman Shields*. Stroud: Amberley Publishing Limited, 2014.
- Stiebel, Guy D. and Jodi Magness. "The military equipment from Masada." In *Masada VIII The Yigael Yadin Excavations 1963–1965 Final Reports*, 1–94. Jerusalem: Israel Exploration Society, the Hebrew University of Jerusalem, 2007.
- Thomas, Edit. B. *Helme, Schilde, Dolche. Studien über Römisch-Pannonische Wappenkunde*. Budapest: Akademiai Kiado, 1971.
- Unz, Christoph, and Echhard Deschler-Erb. *Katalog der Militaria aus Vindonissa. Militärische Funde, Pferdegeschirr und Jochteile bis 1976*. Brugg: Gesellschaft Pro Vindonissa, 1997.
- Bishop, Mike. "Bonn: Unknown." Flickr. Accessed May 10, 2019. <https://www.flickr.com/photos/thearmaturapress/6998903845/>
- Bishop, Mike. "Budapest: C. Castricius Victor." Flickr. Accessed May 10, 2019. <https://www.flickr.com/photos/thearmaturapress/406677556/>
- Bishop, Mike. "Mainz: Cn Musius." Flickr. Accessed May 10, 2019. <https://www.flickr.com/photos/thearmaturapress/8032711610/>
- Bishop, Mike. "Mainz: Luccius Faustus." Flickr. Accessed May 10, 2019. <https://www.flickr.com/photos/thearmaturapress/6938216455/>
- Chirita, Cristian. "Tropeum Traiani Metope." Wikimedia Commons. Accessed May 10, 2019. <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:AdamclisiMetope12.jpg>
- Dall'Orto, Giovanni. "Two soldiers. A 2nd century relief sculpted under Trajan, from the Tropaeum Traiani, in Romania." Wikimedia Commons. Accessed May 10, 2019. <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:4545 - Istanbul - Museo archeol. - Rilievo traiano dalla Romania sec. II d.C. - Foto G. Dall'Orto 28-5-2006.jpg>
- "Equipment - The Complete Roman Army." Erenow. Accessed May 10, 2019. <https://erenow.net/ancient/the-complete-roman-army/18.php>
- Gunnison, Anne Turner and Irma Passeri. "An Investigation of Painted Wood Shields from 3rd Century Dura-Europos." American Institute for Conservation. Accessed May 10, 2019. https://www.culturalheritage.org/docs/default-source/annualmeeting/2014am_poster14_an_investigation_of_painted.pdf?sfvrsn=2
- Harrsch, Mary. "Augustan Period frieze depicting Aeneas and the founding of Rome (Primordia urbis) found in mausoleum of T Statilius Taurus 1st century BCE." Flickr. Accessed May 10, 2019. <https://www.flickr.com/photos/mharrsch/5192766079/in/photostream/>
- "Helmets, shields and spears mural. Neapolitan School." Ursus Books, Ltd. Accessed May 10, 2019. <https://www.ursusbooks.com/pages/books/151602/neapolitan-school/helmets-shields-and-spears-mural>
- "I.7.11 Pompeii. Casa dell'Efebo or Domus P. Cornelius Tages or House of the Ephebus." Pompeiian Pictures. Accessed May 10, 2019. <https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2007%2011%20p3.htm>

- Laporta, Mario. “Schola Armaturarum, riapre a sette anni dal crollo la palestra dei gladiatori. E c'è il saluto di congedo del Direttore Massimo Osanna.” JUORNO.it. Accessed May 10, 2019. <https://www.juorno.it/schola-armaturarum-riapre-a-sette-anni-dal-crollo-la-palestra-dei-gladiatori-e-ce-il-saluto-di-congedo-del-direttore-massimo-osanna/>
- “Late Roman Shield Patterns - Magister Militum per Thracias.” Luke and Keiko Ueda-Sarson's Homepage. Accessed May 10, 2019. <http://lukeuedasarson.com/MagisterMilitumThracias.html>
- “Mid Republican Roman.” Madaxeman.com. Accessed May 10, 2019. <http://www.madaxeman.com/FoGAM/tiki-index.php?page=Mid+Republican+Roman>
- “Policromia Columnei Traiane.” Acasă. Accessed May 10, 2019. <https://www.statuiedaci.ro/index.php/ro/influenta-asupra-culturii-europene/columna-lui-traian/culorile-policromia-columnei-traiane>
- “Pompeian fresco with a sacro-idyllic scene on Cuseum.” Cuseum.com. Accessed May 10, 2019. <https://app.cuseum.com/art/pompeian-fresco-with-a-sacro-idyllic-scene>
- “Pompeii excavation reveals colourful scene.” Express & Star. Accessed May 10, 2019. <https://www.expressandstar.com/news/world-news/2018/10/05/pompeii-excavation-reveals-colourful-scene/>
- Raso, Carlo. “The tombs from Gianicolo - Archaeological Museum Palazzo Massimo in Rome.” Flickr. Accessed May 10, 2019. <https://www.flickr.com/photos/70125105@N06/8508606367/>
- “Relieve de Pozzuoli.” Wikimedia Commons. Accessed May 10, 2019. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pozzuoli_Relief_02.JPG
- “The Arch of Orange.” Legio Wargames. Accessed May 10, 2019. <http://legio-wargames.com/blog/4591469581/The-Arch-of-Orange/9690047>
- “Vindonissa Museum.” Romana Para Bellum – Cohors II Praetoria – Mediazione Culturale – Rievocazione Storica. Accessed May 10, 2019. <https://www.officinaromanaparabellum.com/2016/08/23/vindonissa-museum/>
- “Zeus.” Wikimedia Commons. Accessed May 10, 2019. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Zeus_pompei.JPG#mw-jump-to-license

References

- Makhlayuk, Aleksandr, and Andrei Negin. *Rimskie legiony v boyu [Roman legions in battle]*. Moscow: Yauza, 2009 [in Russian].
- Negin, Andrei. “Vooruzhenie rimskoi armii epokhi printsipata: ekonomicheskie, i organizatsionnye aspekty proizvodstva i snabzheniya [Armament of the roman army during the principate: economic, technological and organizational aspects of production and supply].” *Stratum plus. Roman eagles and sarmatian dragons* 4 (2014): 15–138 [in Russian].
- Negin, Andrei. “Rimskii dekorirovannyi dospekh epokhi printsipata [Roman decorated armor of the principle of principle].” Dissertation of the doctor of historical sciences, Nizhnii Novgorod, 2017 [in Russian].
- Nosov, Konstantin. *Gladiatory. Istoriya. Vooruzhenie. Organizatsiya zrelishch [Gladiators. History. Armament. Organization of battles]*. St. Petersburg: Atlant, 2005 [in Russian].
- Savelieva, K.S., and O.K. Saveliev. “Terakotovi statuetky rymskykh voiniv z Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ia [Terracotta statues of roman soldiers from the northwest Black Sea region].” *Archaeology* 1 (2012): 42–47 [in Ukrainian].
- Bishop, M.C., and J.C.N. Coulston. *Roman military equipment from the Punic Wars to the fall Rome*. London: B.T. Batsford Ltd, 1993.
- Cuní, Jorge. “What do we know of Roman wall painting technique? Potential confounding factors in ancient paint media analysis.” *Heritage Science* 4:44 (2016). Accessed May 10, 2019. Doi: <https://doi.org/10.1186/s40494-016-0111-4>.
- D'Amato, Raffaele, and Andrey Evgenievich Negin. *Decorated Roman Armour: From the Age of the Kings to the Death of Justinian the Great*. Barnsley: Frontline books, 2017.

- Driel-Murray, Carl von. "A Fragmentary Shield Cover from Caerleon." In *Military Equipment and the Identity of Roman Soldiers. Proceedings of the Fourth Roman Military Equipment Conference*, edited by Jonathan C.N. Coulston, 51–66. Oxford: B.A.R., 1988.
- James, Simon. *The Excavations at Dura-Europos conducted by Yale University and French Academy of Inscriptions and letters 1928 to 1937. Final Report VII. The Arms and Armour and other Military Equipment*. London: The British Museum Press, 2004.
- Jelusić Marko. "Zu einem Schildzeichen der Notitia dignitatum. Neubewertung einer Grabmalerei mit der Darstellung des spätantiken Soldaten Flavius Maximianus aus der Villa Maria-Katakombe in Syrakus (reg. Siciliana/I)." *Archäologisches Korrespondenzblatt* 47/4 (2017): 513–532.
- Niccolini, Fausto, and Felice Niccolini. *Le case ed i monumenti di Pompei disegnaty e descritti*. Vol. I, parte III. Napoli, 1854.
- Opreanu, Coriolan Horațiu. "From 'στρατόπεδον' to Colonia Dacica Sarmizegetusa. A File of the Problem." *Ephemeris Napocensis* XXII (2012): 113–135.
- Petculescu, Liviu. "Bronze shield fittings in Roman Dacia." In *The antique bronzes: typology, chronology, authenticity: the acts of the 16th International Congress of Antique Bronzes*. Bucharest: Cetatea de Scaun, 2004: 371–377.
- Travis, Hillary, and John Travis. *Roman Shields*. Stroud: Amberley Publishing Limited, 2014.
- Stiebel, Guy D. and Jodi Magness. "The military equipment from Masada." In *Masada VIII The Yigael Yadin Excavations 1963–1965 Final Reports*, 1–94. Jerusalem: Israel Exploration Society, the Hebrew University of Jerusalem, 2007.
- Thomas, Edit. B. *Helme, Schilde, Dolche. Studien über Römisch-Pannonische Wappenkunde*. Budapest: Akademiai Kiado, 1971.
- Unz, Christoph, and Echhard Deschler-Erb. *Katalog der Militaria aus Vindonissa. Militärische Funde, Pferdegeschirr und Jochteile bis 1976*. Brugg: Gesellschaft Pro Vindonissa, 1997.
- Bishop, Mike. "Bonn: Unknown." Flickr. Accessed May 10, 2019. <https://www.flickr.com/photos/thearmaturapress/6998903845/>
- Bishop, Mike. "Budapest: C. Castricius Victor." Flickr. Accessed May 10, 2019. <https://www.flickr.com/photos/thearmaturapress/406677556/>
- Bishop, Mike. "Mainz: Cn Musius." Flickr. Accessed May 10, 2019. <https://www.flickr.com/photos/thearmaturapress/8032711610/>
- Bishop, Mike. "Mainz: Luccius Faustus." Flickr. Accessed May 10, 2019. <https://www.flickr.com/photos/thearmaturapress/6938216455/>
- Chirita, Cristian. "Tropeum Traiani Metope." Wikimedia Commons. Accessed May 10, 2019. <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:AdamclisiMetope12.jpg>
- Dall'Orto, Giovanni. "Two soldiers. A 2nd century relief sculpted under Trajan, from the Tropaeum Traiani, in Romania." Wikimedia Commons. Accessed May 10, 2019. <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:4545 - Istanbul - Museo archeol. - Rilievo traiano dalla Romania sec. II d.C. - Foto G. Dall%27Orto 28-5-2006.jpg>
- "Equipment - The Complete Roman Army." Erenow. Accessed May 10, 2019. <https://erenow.net/ancient/the-complete-roman-army/18.php>
- Gunnison, Anne Turner and Irma Passeri. "An Investigation of Painted Wood Shields from 3rd Century Dura-Europos." American Institute for Conservation. Accessed May 10, 2019. https://www.culturalheritage.org/docs/default-source/annualmeeting/2014am_poster14_an_investigation_of_painted.pdf?sfvrsn=2
- Harrsch, Mary. "Augustan Period frieze depicting Aeneas and the founding of Rome (Primordia urbis) found in mausoleum of T Statilius Taurus 1st century BCE." Flickr. Accessed May 10, 2019. <https://www.flickr.com/photos/mharrsch/5192766079/in/photostream/>

- “Helmets, shields and spears mural. Neapolitan School.” Ursus Books, Ltd. Accessed May 10, 2019. <https://www.ursusbooks.com/pages/books/151602/neapolitan-school/helmets-shields-and-spears-mural>
- “I.7.11 Pompeii. Casa dell'Efebo or Domus P. Cornelius Tages or House of the Ephebus.” Pompeiini Pictures. Accessed May 10, 2019. <https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2007%2011%20p3.htm>
- Laporta, Mario. “Schola Armaturarum, riapre a sette anni dal crollo la palestra dei gladiatori. E c'è il saluto di congedo del Direttore Massimo Osanna.” JUORNO.it. Accessed May 10, 2019. <https://www.juorno.it/schola-armaturarum-riapre-a-sette-anni-dal-crollo-la-palestra-dei-gladiatori-e-ce-il-saluto-di-congedo-del-direttore-massimo-osanna/>
- “Late Roman Shield Patterns - Magister Militum per Thracias.” Luke and Keiko Ueda-Sarson's Homepage. Accessed May 10, 2019. <http://lukeuedasarson.com/MagisterMilitumThracias.html>
- “Mid Republican Roman.” Madaxeman.com. Accessed May 10, 2019. <http://www.madaxeman.com/FoGAM/tiki-index.php?page=Mid+Republican+Roman>
- “Policromia Columnnei Traiane.” Acasă. Accessed May 10, 2019. <https://www.statuitedaci.ro/index.php/ro/influenta-asupra-culturii-europene/columnna-lui-traian/culorile-policromia-columnnei-traiane>
- “Pompeian fresco with a sacro-idyllic scene on Cuseum.” Cuseum.com. Accessed May 10, 2019. <https://app.cuseum.com/art/pompeian-fresco-with-a-sacro-idyllic-scene>
- “Pompeii excavation reveals colourful scene.” Express & Star. Accessed May 10, 2019. <https://www.expressandstar.com/news/world-news/2018/10/05/pompeii-excavation-reveals-colourful-scene/>
- Raso, Carlo. “The tombs from Gianicolo - Archaeological Museum Palazzo Massimo in Rome.” Flickr. Accessed May 10, 2019. <https://www.flickr.com/photos/70125105@N06/8508606367/>
- “Relieve de Pozzuoli.” Wikimedia Commons. Accessed May 10, 2019. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pozzuoli_Relief_02.JPG
- “The Arch of Orange.” Legio Wargames. Accessed May 10, 2019. <http://legio-wargames.com/blog/4591469581/The-Arch-of-Orange/9690047>
- “Vindonissa Museum.” Romana Para Bellum – Cohors II Praetoria – Mediazione Culturale – Rievocazione Storica. Accessed May 10, 2019. <https://www.officinaromanaparabellum.com/2016/08/23/vindonissa-museum/>
- “Zeus.” Wikimedia Commons. Accessed May 10, 2019. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Zeus_pompei.JPG#mw-jump-to-license